

सव्याख्यानयोगभाष्यारंभः क्रियते।

669

Savyakhyān yogabhaṣhyā Pārambha
kriyate

21/13 (17)

ग्रहिता

गं. टी०

१

श्रीगणेशायनमः॥ नमामि जगदुत्पत्तिहेतवेष्टकेतवे लेशकर्मविपाकादिरहितायै च नत्वापतंजलिमृषिवेदव्यासेन भाषिते संक्षिप्तसप्तवक्
थीभाष्ये व्याख्या विधास्यते॥ इह हि भवत्सतं जनिगरिस्मितस्य शास्त्रस्य सक्षेपतत्त्वार्थार्थशास्त्राभिधेययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणराः सैव बोधिभिधेय
स्य योगस्य कैवल्यास्य च साध्यसाधनभावः प्रक्षावत्प्रत्यक्षगंभ्रातुश्च मुख्यावबोधार्थमाचिरव्यासुरदाविदं सत्त्वं चकार अथ योगानुशासनं तत्र प्रथमावयव
प्रथमं व्याचष्टे अथेत्यपमधिकारार्थः अथेष ज्योतिरिति वत् नत्वा नंतर्थाः॥ अनुशासनमिति हि शास्त्रमाह अनुशिष्यतेनेनेति व्युत्पत्त्या नचास्मत्प्रदमाद्य
नेप्रवृत्तिः अपितु योगविषयतत्त्वज्ञानचिरव्यापयिषानंतरं जिज्ञासानयोस्तु स्यात्पथान्नापते तस्माच्छांतोदांतः उपरतस्ति तिष्ठु समाहितो भूत्वा तस्यैवात्मानं पश्ये

श्रीगणेशायनमः अथ योगानुशासनं॥ अथेत्यपमधिकारार्थः १

दितादिशिष्यप्रश्नपञ्चरत्नारसायनाद्युपयोगानंतरं येन संभवेपि नाभिधानं शिष्यप्रतीतिप्रवृत्तोरनुपयोगात् प्रामाणिकत्वे योगानुशासनस्य तदभावेऽप्युपेयता
त् अप्रामाणिकत्वे च तद्वेपि हेयत्वात् एतेन तत्त्वज्ञानचिरव्यापयिषयोरनंतरं मिधानं परस्मात् अधिकारार्थत्वे तु शास्त्रेणाधिक्रियमाणस्य प्रसूयमानस्य योगस्याभि
धानात् सकलशास्त्रोपार्थव्याख्यानेन शिष्यमुखेनैव बोधितश्च प्रवर्तितैश्च भवतीति निश्चेयमस्य हेतुमाधिरिति हिष्कृतिस्त्वतीमिहासपुराणेषु प्रसिद्धं ननु
किं सर्वसंदर्भगतोऽयं अधिकारार्थस्तथा सत्यथा मोक्षं जिज्ञासेत्यादावपि प्रसंगस्य तत्राह अथमिति १

शिव

१

ननु हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नाम् पुनस्तत्र योगिना जवच्च स्मृतेः कथं पतंजले योगशास्त्रवद्वत्त्वमित्याशंक्यस्तत्र कारेणानुशासनमित्युक्तं। शिष्टस्य शासनमनुशासनमित्यर्थः। पदार्थमथ शब्दोपेकारार्थस्तदेव वक्तव्यं संपद्यत इत्याह। योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतमिति ननु व्युत्पाद्यमानतया योगोत्राधिकृतेन ननु शास्त्रमित्यत आहत आह वेदितव्यमिति। सत्यं। व्युत्पाद्यमानतया योगः प्रस्तुतः स तु तद्विषये शास्त्रोक्तं करणं न व्युत्पाद्यः करणं गोचरतया तु योग एवाधिकृत इति भावः अधिकारार्थस्य चाथ शब्दस्यार्थं नीयमानोदकुम्भदर्शनमिव भ्रवणं भेदोत्पत्तिः इति मन्तव्यं शाब्दसंदेहान् मित्तमर्थसंदेहमपनयति। योगः समाधिः पुनः समाधौ विसृज्यमानसं समाधिः। पुनः समाधौ विसृज्यमानसं समाधौ ननु पुनर्योगोदयस्यासंयोगार्थः। ननु समाधिरपि वक्ष्यमाणस्यापि नो योगस्यांगं न चांगमेवांगीयत आह

योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यं। योगः समाधिः स च सार्वभौमः चित्तस्य धर्मः। क्षिप्रं मृदं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमय २

स च सार्वभौमः च त्वर्थो गादंगि नंमिन्निति। भूमौ वरुणा वक्ष्यमाणः मधुमती मधुमती का विशोका संस्कारशेषात्ताम्रितं स्यात्। तासु सर्वा सुविदितः सार्वभौमः क्षिप्रं चित्तनिरोधलक्षणेन योगस्तदंगं तु समाधिर्नैवं भूतः व्युत्पत्तिरिति मित्तमात्रमिधानं चैतद्योगः समाधिरिति संगीनारेभेदविवक्षामात्रेण। ब्रूत इति निमित्तं तु योगशब्दस्य चित्तवृत्तिनिरोध एवेति परमार्थः वृत्तयोताना न्यान्माभ्रवाः अतस्तन्निरोधेन प्यात्मा क्षिप्रमेवेति पश्यति तन्निरासायाह। चित्तस्य धर्म इति। चित्तशब्देनांतःकरणबुद्धिमुपलक्षयति। न हि कृच्छ्रनित्याचितिशक्तिरपरिणामिनी ज्ञानधर्मावितुमर्हति बुद्धितुमवेदिति भावः स्यादेतत्। सार्वभौमश्चेद्योगः हंत भोः क्षिप्रं अपि चित्तभूमौ सति च परस्परपेक्षया वृत्तिनिरोधोप्यास्त्विति तत्रापि योगत्वे प्रसंग इत्याशंक्य हेतुपोदेयममी रूपस्य सति क्षिप्रमेवेति। क्षिप्रं सदैव रजमातेषु क्षिप्यमाणमसंतमस्ति मृच्छतुतमः समुद्रेका निद्रावृत्तिस्तद्विप्रविशोः स्तेमवहुलस्य कादाचिच्छेमासाचासो स्तेमवहुलतासां सिद्धिको वा वक्ष्यमाणः

साधित्वा नाद्यं तापजप्रितो वा एकाग्रं प्रविशति ॥ २ ॥

तत्र विक्षिप्तमूढयोः सत्यपि परस्परपेक्षया न निरोधे पारंपर्येणापि निश्चेयसहेतुभावात्तदुपघातकत्वाच्च योगपक्षौ दूरोत्सारित्वमिति न तयोर्योगत्वं निषिद्धं विक्षिप्तस्य
तुकादाचिन्कसद्गतविषयस्य मशालिनः संभाव्येत योगत्वमिति निषेधेति तत्र विक्षिप्ते चेत्तसि समाधिः कादाचित्कसद्गतविषयस्य चित्तस्य लभ्यमानयोगपक्षे वर्तते कस्मा
घतः तद्विषयविक्षेपोपसर्जनीभूतः विषयवर्गातर्गतस्य हि त्वरूपमेव दुर्लभं प्रागेव करणं तत्खलु हनोतर्गतं बीजप्रचतुःक्षणावस्थितमुपमप्यं कुरापकस्य तदति
भावः यदि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगः कस्ते हि रसते आह पक्षे कान्ते चेत्तसीति भूतमिति समापेयितमर्थं निवर्तयति निद्रावृत्तिरपि स्वासं बनेतमसिभ
तेभवत्येकाग्नेयतज्जं सदिति शोभनं नितं ता विर्भूतं सत्त्वं तमः समुद्रे कस्त्वशोभनस्तस्य क्लेशहेतुत्वादिति द्योतमानं हितत्वं ज्ञानयोगमादागमादानुमानाद्भवद
पि परोक्षरूपतया न साक्षात्कारवती मविद्यामुच्यते द्विवंद्यदि श्रोहादिद्युनुच्छेदकत्वादत आह प्रेत्या प्रशब्दो हि प्रकर्षे द्योतयन् साक्षात्कारं सूचयति अविद्यामूलत्वाद
तत्र विक्षिप्ते चेत्तसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्तते पक्षे कान्ते चेत्तसि सद्गतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणोति च क्लेशान्कर्मबंधनानिभ्र
ते यपति विधमभिमुखं करोति संप्रज्ञातो योगरस्याख्यापने सचचित्की तु गतो विचारानुगतं तत्रानेदानुगतो स्मितानुगत इत्यपरिष्ठा निवेदयिष्यामः
स्मितादीनां क्लेशानां विद्या ~~विद्याविद्योच्छेदरूपत्वात् विद्योदये वा विद्यादिक्षेपसमुच्छेदो~~ पाश्चाविद्योच्छेदरूपत्वात् विद्योदये वा विद्यादिक्षेपसमुच्छेदो ॥ सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसंप्रज्ञातः समाधिः ७
विरोधित्वाकारणाविनाशाच्चेत्याह क्षिणोति चेति अतएव कर्मरूपाणां बंधनानिभ्रथपति कर्मचान्नाएवं मभिमतं कार्यकारणोपचारात्पुनश्च पतित्वकायदिवसादपति २
वक्ष्यति हि सति मूले तद्विषयै इति किंच निरोधमभिमुखं करोत्यभिमुखी करोति सच संप्रज्ञातश्चतुः प्रकार इत्याह सचेति अ संप्रज्ञातमाह सर्ववृत्तीति राजस्तपोमपीकि
त्यप्रमो रगादिवृत्तिः सा तिकी वृत्तिमुपागप संप्रज्ञाते निरुद्धा अ संप्रज्ञाते तु सर्वासां मेव निरोध इत्यर्थः तदिह भूमिद्वयसंज्ञा प्रापाम धुमसादयो भूमयं स्ताः सर्वास्तासु वि
दितः सार्धं भूमि इति सिद्ध ४

द्वितीयसूत्रमवतारयति तस्य लक्षणं तस्येति पूर्वसूत्रोपातं द्विविधं योगं पराम शति योगश्चिन्नवृत्तिनिरोधः निरुध्यते पश्चिन्ममाणादिवृत्तयो वस्था विशेषे चित्त
 सतो वस्था विशेषो योगः ननु संघज्ञातस्य योगस्याप्यपकत्वादलक्षणाभिदं अनिरुद्धाहितं साविकी चित्तवृत्तिरित्यत आह सर्वशब्दाग्रहणादिति यदि सर्वचि
 त्तवृत्तिनिरोधस्तु चेतमवेदय्यापकं संप्रज्ञातस्याक्तेश कर्मविपाकाश परियथी चित्तवृत्तिमरोधस्तु तमपि संगृह्णाति तत्रापि राजसतामसचित्तवृत्तिनिरोधात् त
 स्य च तद्वा वादित्यर्थः कुतः पुनरेकस्य चित्तस्य क्षिप्तादिभूमिसेवधः किमर्थं चैवमवस्थस्य चित्तस्य वृत्तस्य वृत्तयो निरोद्धव्या इत्यशं क्य प्रथमे तावदवस्था संबंधे हेतुमुपस्य

तस्य लक्षणमिति तस्येदं सूत्रं प्रवृत्ते योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः सर्वशब्दाग्रहणात् संप्रज्ञातोपि योग इत्या
 ख्यापते ॥ किं हि प्रख्या प्रवृत्तिस्थितिशीलता त्रिगुणा ५

अ तति चिचंहीति प्रख्याशीलत्वात् सत्त्वगुणं प्रवृत्तिशीलताद्रजोगुणं स्थितिशीलत्वात् मोगुणं प्रख्याग्रहणात् उपलक्षणात् तं तेनामोपि सात्विकाः प्रसादना
 ववप्रीत्यादयस्तु चेत ॥ प्रवृत्त्या च परितापशोकादयो रजसाः प्रवृत्तिविरोधी तमोवृत्तिधर्मः स्थितिः स्थितिग्रहणात् तैरावरादेत्यादय उपलक्ष्यते एतदुक्तं
 भवति एकमपि चित्तं त्रिगुणानिर्मितं तयो गुणानां च वैषम्ये परस्परविमर्दे वैचित्र्याद्विचित्रपरिणामे दनेकावस्थमुपपद्यत इति ५

क्षिप्ताद्याएव चित्तस्य भूमीर्मेधासंभवमवांतरवत्त्वा मेदवतीरादर्शयति। प्रख्याह्वंहीति चित्तरूपेण परिणतं सत्त्वं चित्तसत्त्वं। तदेवं प्रख्याह्वतया सत्त्वा प्रधाम्यं चित्तस्य द
र्शितं। तच्चित्तसत्त्वात् किंचिदनेजस्तमसी पशुमिषः समेचभवतस्तद्देवेष्वर्षे च विषयीभ्यश्चादपस्तामेव प्रियाणि यस्य तत्तथोक्तं सत्त्वप्रधानत्वं चित्तं तत्त्वे प्रणिधित्त
दपितत्त्वस्य तमसा विहितत्वादिमादिकमैश्वर्यमेव तत्त्वमभिप्रयमानं तत्प्राणिधित्तं प्रणिधित्तं चक्षुरां अथ राजसाक्षिप्यमाणां तत्राप्यलब्धास्त्विति तत्प्रियमा
त्रभवति शब्दादिषु पुनरस्य स्वरसवाही मेमानिरूढ एव। तदनेन विक्षिप्तं चित्तं दर्शयन् प्रकृष्टमपि सूचयति तदेव तममेति यदा हितमोरजोविजितप्रसृतं तदा चित्तं

प्रख्याह्वं हि चित्तसत्त्वं राजस्तमोभ्यां संप्रपद्ये श्वर्षे विषयप्रियं भवति। तदेव तममानुविहं अधर्मी ज्ञानवैराग्यामैश्वर्योपगमे भवति तदेव
प्रक्षीरा मोहावराणं सर्वतः प्रद्योत्मानमनुविहं जोमात्रपाधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगमे भवति ६

सत्त्वावरकृतमः समुत्सारोः शक्तं त्वाद्रजस्तमः स्फुटितं चित्तमधर्मीद्युपाद्यति अज्ञानं च विषयं यज्ञानमभावप्रत्ययालंबनं च निद्राज्ञानमुक्तं तत्तन्मूलावस्था
विस्तृतेति अनेश्वर्षे सर्वत्रैकाप्रतीयातः अधर्मादियादौ चित्तं भवतीत्यर्थः यदा तु तदेव चित्तसत्त्वमाविर्भूतसत्त्वमपगततमः पटलं सरजस्तं भवति तदा धर्मी ज्ञानवैराग्यै
श्वर्योपगमगच्छतीत्याह प्रक्षीरागोत्यादिमोहस्तमस्तदेव चावराणं प्रकर्षेण क्षीराणं यस्य तत्तथोक्तं अतएव सवतो विशेषा विशेषलिङ्गपुरुषेषु प्रद्योतमाने तथापि न ध
र्मो यैश्वर्यपरक्यते प्रवृत्त्यभावादित्यत आह अनुविहं जोमात्रपाधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगमे भवति तदेव तममानुविहं जोमात्रपाधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगमे भवति ६

संप्रत्यति क्रांतमावनीपसध्यापिनश्चतुर्थस्य वितावस्यामाह तदेव चित्तं रजो लेशान्मलादप्येतत्त एव स्वरूपप्रतिष्ठा मय्यास्यैतत्पुटपाकप्रवधविभूतरजस्तमोमलस्य हिवुद्धि
सत्त्वतपनीपस स्वरूपे प्रतिष्ठायां विषये द्विपप्रत्याह तस्मान्नवसिताधिकारतया चकार्यकारिणो विवेकख्यातिः परं कार्यमवशिष्यत इत्याह सत्त्वपुरुषान्मताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममे

तदेव रजो लेशान्मलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठा सत्त्वपुरुषान्मताख्यातिमात्रं ध
र्मप्रद्यध्यानोपगं भवति तत्परं प्रसंख्यानमित्याचक्षते ध्यापिनः ७

द्यध्यानोपगं भवति धर्ममेव चक्षते। अत्रैव योगिजनप्रतिष्ठा माह तदिति सत्त्वपुरुषान्मताख्यातिमात्रं चित्तं धर्मं च पर्य्यंतं परं प्रसंख्यानमित्याचक्षते ध्यापिनः चित्तसामाना
धिकरणं च धर्मधर्मिणो रमेदविवक्षया इष्यं ७

पा. टी.
४

विवेकख्याते हीनहेतुं चित्तिशक्तेष्वोपादाय हेतुं निरोधसमाधिप्रवृत्तारपितुं चित्तिशक्तेः साधुताप्रसाधुतां च विवेकख्याते दर्शयति चित्तिशक्तिरित्यादि। तदुत्तरं दुःखमोहात्मकत्वमभ्यु-
दिः सुखमोहावपि विवेकिनंदुःखीकुरुतः अतो दुःखवद्वेयो तथा चातिसुंदरमयं तदुत्तरं नोति तेन तदपि हेतुमेव विवेकिनः। सपमविभुदिरंश्च चित्तिशक्तौ पुरुषेन स्तर-
त्कृतं शुद्धाचानंतावेति ननु सुखदुःखमोहात्मकशब्दादीनि यंचेन पमाना तदा करपन्नकथं विभुदुःखाकारपरिग्रहपरिवर्जने च कुर्वती कथमनंते सततं दर्शितविषये-
ति। दर्शितो विषयशब्दार्थे स्यात्तथा क्ता भवेदेतदेतदेवं पदिवुदिव चित्तिशक्तिर्विषयाकारातायामध्यतै। किंतु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिगता सती अतदाकाराये चित्तिश-
क्तौ विषयमादर्शयति। ततः पुरुषश्चेतपतरत्कथ्यते। ननु विषयाकारां बुद्धिमनारूपायाश्चित्तिशक्तेः। कथं विषयवेदनं विषयारोहे वा कथं न तदाकारा पतिरित्यत उक्तं

चित्तिशक्तिरपरिगमिन्यप्रतिसंक्रमादर्शितविषयाशुद्धाचानंता च सत्त्वगुणात्मिका चेयमतो विपरीता विवेकख्यातिरित्यतस्तस्याविरक्तं चिंतामपि ख्यातिं निरु-
त तादृशदेवसंस्कारोपगं भवति सति विजः समाधिः नतत्र किंचित् संपुजापौरस्य संप्रज्ञातः द्विविधः सयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधरति ८

अप्रतिसंक्रमेति। प्रतिसंक्रमः ससारः सचित्तेर्नास्तीत्यर्थः स एव कुतो स्यानास्तीत्यत उक्तं अपरिगमिनीति न वित्ते। त्विविधोपि धर्मलक्षणा वस्तुलक्षणाः परिगामोस्ति येन कि-
पाहपेरापरिगता सती बुद्धिसंयोगेन परिगमेत चित्तिशक्तिः असंक्रांताया अपि विषयसंवेदनमुपपादादपि व्यतेत सिद्धं चित्तिशक्तिः शोभनेति। विवेकख्यातिस्तु बुद्धिस-
त्वात्मिका अशोभनेत्युक्तं अतश्चित्तिशक्तेर्विपरीतेति पदाच्च विवेकख्यातिरपि हेतुतदा केवकथावसतराणां दोषहत्वानामिति भावः ततस्तदुत्तरं निरोधसमाधेयतारोप-
यतस्याह अतस्तस्यामिज्ञानप्रसादमत्रिणा हि परावैराग्येण विवेकख्यातिमधिगच्छतीत्यर्थः अथ निरुद्धाशेषवृत्तिचित्तकीटशमित्यत आहतदवत्पमित्यादिस निरो-
धोद्भववृत्तामसतत्तथोक्तं निरोधस्वरूपमाह त्रिवीज इति केशसहितः कर्मशयो जात्या पुर्णो गवी जंतस्मात्त्रिगतरति त्रिवीजः स एव च योगि जनप्रसिद्धा मन्वर्थसंज्ञाया-
दर्शयति नतत्र उच्यते। द्विविधः सयोगः चित्तवृत्तिनिरोधरति ८

४

संप्रत्युत्तरसूत्रमवतारयंश्चोदयति तदेव ह्येवेतसीति किं साक्ष्ये। तच्चदाकारपरिणामबुद्धिवोधात्माख्यत्वं पुरुषः सदानुभवते न तु बुद्धिवो धरहितोऽतोऽप्यपुरुषस्य बुद्धिवो
धात्मावः सवितुर्विवकाशः न च संस्कारशेषता दृशोति। न च स्वभावमपहापभावो वर्तितुं प्रहंतीति भावः स्यादेतत्। संस्कारशेषतामपि बुद्धिक स्मात्पुरुषो न बुध्यते इत्येतत्
ह विषयाभावादिति न बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयो पितुः पुरुषार्थवती बुद्धिः विवेकख्यातिविषयभोगोऽप्यपुरुषार्थोऽतौ च तिरुद्धावस्थायां न स्तरिति सिद्धौ विषयाभावरूपः
सूत्रेण परिहरति तदा द्रष्टुः स्वरूपेव स्थानं स्वरूपइत्यारोपितं शं तद्योरमूढस्वरूपत्वं निर्वर्तयति। पुरुषस्य हि चेतसं स्वरूपमनोपाधिकं न तु बुद्धिवो धः शं तादिरूपः श्रोपाधिको हि
सात्पुटिकस्यैव स्वभावत्वं धवत्वं जपाकुसुमसिन्धुना नोपाधिरुणिमान्मनोपाधिनिवृत्तावुपहितनिवृत्तिरतिप्रसंगादिति भावः स्वरूपस्य चाभेदेऽपि मेदं विकल्प्याधिकारता

तदेव ह्येवेतसि विषयाभावाद्बुद्धिवोधात्मापुरुषः किं स्वभाव इति १ तदा द्रष्टुः स्वरूपेव स्थानं। स्वरूपप्रतिष्ठातदानां चित्तिर्यथा कैवल्ये बुद्ध्या न चित्ते तु
सति तथापि भवंतीति तथा ६

भावउक्त इति अत्र मेवार्थो भाष्यकृताद्यो संते स्वरूपप्रतिष्ठेति तदानीं निरोधावस्थापानबुद्धानां वस्थापामिति भावः स्यादेतत्। बुद्धानां वस्थापामप्रतिष्ठितारूपे चित्तिप्रा-
प्तिनिरोधस्याप्यप्रतिष्ठितापरिणामिनी स्यात्। बुद्धाने वा स्वरूपप्रतिष्ठानेप्युच्छेदो न निरोधे यो रविशेषरूपत आह बुद्धानां चित्तेति नित्यं न जानु कृतस्य नित्या चित्ति
शशि। क्तः स्वरूपात्तयवतेतेन पथा निरोधे तथैव बुद्धानेपि न स्वलुभुक्ति कायाः प्रमारा विषयव्यजानगोचरत्वेपि स्वरूपोदयव्यभिचयतः प्रतिपत्तौ तु तथा भूतमप्य
पथात्वेनाभिमत्यते निरोधसमाधि मपेक्ष्य संप्रजातोपि बुद्ध्या न चित्ते ६

प्रा. २१.

५

सुत्रांतरमवतारयितुं छति कथं तर्हि त्विदं तथैव भवतीति न तथा केन तर्हि प्रकारेण प्रकाशत इत्यर्थः हेतुपदं ध्यात्वा सूत्रं पठति दृष्टिं विषयत्वात् त्वत्तिसाहस्रमितरन्नरत्न
पुण्यानेषां चित्तवृत्तयः शांतद्वारमहासा एवाविशिष्यन्मित्रावृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः साहस्रमित्यत्र सशब्दकृपया एतदुक्तं भवति जनाकुसुमस्य द्वयो रिवेव
द्विपुरुषयोः सन्निधानादभेद न हेतुं दिवन्ती पुरुषे समारोप्य शांतो स्मिन् विना स्मिन्मूढो स्मीत्यध्वस्यति यथा मलिनेदप्येतात्वे प्रतिबिम्बितं मुखं मलिनमारोप्य
शोचत्यात्मानं मलिनो स्मीति यद्यपि पुरुषसमारोपो विशयादिविज्ञानवद्द्विद्वन्निषधमिच प्राकृतवेगो विदूषतया नुभायस्तथा विबुधः पुरुषत्वमाया दायमुपवत्तमा

कथं तर्हि दर्शितविषयत्वात् इदं त्वत्तिसाहस्रमितरत्रायुच्छानेयाश्चित्तवृत्तयस्तदविशिष्यवृत्तिः पुरुषतया च सूत्रे एकमेव दर्शनं नित्यातिरेकदर्शनमिति १०

यादायमुपवत्तमाया दायमुपवत्तमिदं त्वत्तिसाहस्रमितरत्रायुच्छानेयाश्चित्तवृत्तयस्तदविशिष्यवृत्तिः पुरुषतया च सूत्रे एकमेव दर्शनं नित्यातिरेकदर्शनमिति १०
विवेकस्यात्मा प्रकाशते एतच्चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारपक्षो बुद्धि संवेदनमित्यत्र सत्त्वपुरुषयो रसं ता संकीर्णयोः प्रत्यया विशेषो भोग इत्यत्र चोपपादयिष्यते एतच्च म
तांतरेपि सिद्धमित्याह तथा चेति पंचशिखाचार्यस्य सूत्रे एकमेव दर्शनं नित्यातिरेकदर्शनमिति ननु कथं मेकं दर्शनं पावती बुद्धेः शब्ददिविषया विवेकविषया च वृत्तिः प्राकृतत
या जडत्वेनानुभाया दर्शनं ततो मेकं तुमवो दर्शनमित्यत्र आह नित्यातिरेकदर्शनमिति उदयवधर्मिणी वृत्तिरित्यादि लो किकी म मि प्रैत्ये तदुक्तं एकमेवेति चेत्तस्य तु पुरुषस
भावो नित्यातिरेकदर्शनं तस्य तु लोकप्रत्यक्षगोचरोऽपि ता गमा नुमानगोचर इत्यर्थः १०

५

तदनेन व्युत्थानावेत्याकांक्ष्यकारणाप्रविद्यादर्शयतातद्देतुकः संयोगो भोगहेतुः स्वस्वामिमावोपि स्तुतिरिति तदुपपादयन्नाह चित्तं संभवति पुरुषस्य स्वामि
नरति संबंधः ननु चित्तजनितमुपकारं भजमानो हि चेतनश्चित्तस्येति तान्नास्य तज्जनितोपकारसंभवस्तदसंबंधादनुपकार्यत्वात् तत्संयोगतदुपकारभासि
त्वपरिणामप्रसंगादित्यत्र आह अयस्कांतमणिकल्पसंनिधिमात्रोपकारिवश्यत्वेनेति न पुरुषस्य पुक्तं चित्तमपि तु तत्संनिहितं सन्निधिष्वपुरुषस्य न देशतः का
लतो वा तदसंयोगात् किंतु येषां तालक्षणी स्ति च पुरुषस्य भोक्तृशक्तिश्चित्तस्य भोग्यशक्तिः तदुक्तं दृश्यत्वेनेति शब्दाद्याकारपरिणामस्य भोग्यत्वेनेत्यर्थः भोग

कियंतर्हि दर्शयति विषयत्वात् ३ इति साहचर्यमित्यत्र यो चित्तमेव यस्कांतमणिकल्पसंनिधिमात्रोपकारिवश्यत्वेन संभ
वति पुरुषस्य स्वामिनः तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिः संबंधो हेतुः ११

अथ यद्यपि शब्दाद्याकारवृत्तिश्चित्तस्य धर्मस्तथापि चित्तचेतनस्य योरभेदसमाश्लेषादिति साहचर्यसु बलसेतुर्लक्षणं तस्याच्चित्तेनासंयोगे पितज्जनितोपकारभासि
ता च पुरुषस्यापरिणामित्येति सिद्धं ननु स्वस्वामिसंबंधो भोगहेतुरविद्या निमित्तो विद्या तु किं निमित्तानखलु निमित्तं कार्यमुत्पद्यते पथाह स्वप्नादिवद्विद्या
याः प्रवृत्तिस्तस्य किं कर्तुं तेषां कामुपसंहारव्याजो ह्येति तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे शांतद्वारमुक्ताकारचित्तवृत्त्यभोगोऽनाद्यविद्या निमित्तत्वादेनादिः संयोगो हेतुः
अविद्यावासनयोश्च संसारादौ जीवकुसंज्ञानवदनादि निमित्तभावः ११

एतदेतत्पुरुषो हि शब्दे उपदिश्यते न च वृत्तिनिरोधो वृत्तीरविजायशब्दो न च सहस्रेणापि पुरुषा पुनरनमिमाः कश्चिन्मरिगरावितुमसंख्याताश्च कथं निरोद्ध्या इत्याशंक्य
तासां मिषत्ता स्वरूपप्रतिपादनपरं सूत्रमवतारयति ताः पुनर्निरोद्ध्या बहुते सति चित्तस्य वृत्तपंचतण्डुलः क्लिष्टा क्लिष्टाः वृत्तिरूपो वयमेकस्तस्मात्प्रमारादभोवयवाः पंच
ततस्तद्वयवापंचतपापंचावपवावृत्तिर्भवति ताश्च वृत्तयश्चैत्रमेवादिचित्तमेवाद्वैतवृत्तिवृत्तवचनमुपपन्नं एतदुक्तं भवति चैत्रो वा मैत्रो वा न्यो वा कश्चित्सर्वेषामेव तेषां
वृत्तपंचतण्डुल एव नाधिका इति चित्तस्यैति चैकवचनं जात्यभिप्रायविज्ञानांमिति द्रष्टव्यं तासां मवांतरविशेषमनुष्ठानोपयोगिनंदर्शयति क्लिष्टा क्लिष्टा इति च

ताः पुनर्निरोद्ध्या बहुते सति चित्तस्य ७ वृत्तपंचतण्डुलः क्लिष्टा क्लिष्टाः क्लेशहेतुकाः
वृत्तीशयप्रचयक्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः ११

अक्लिष्टानुषादोपाक्लिष्टानिरोध्य व्यास्ता अपि परोरावेराग्येति अस्याख्याने क्लेशहेतुका इति क्लेशास्मितादयो हेतवः प्रवृत्तिकारणं यासां वृत्तीनां तास्तद्योक्ताः
यदा पुरुषार्थप्रधानस्य राजस्तमोमपीनादिवृत्तीनां क्लेशकारणात्तेन क्लेशा येव प्रवृत्तिः क्लेशः क्लिष्टं तदा सामस्तीति क्लिष्टा इति यत एव क्लेशोपाज्जनार्थमभूषणं प्रवृ
त्तिरत एव क्लेशयप्रचयक्षेत्रीभूताः प्रमारादिना स्वयं प्रतिपत्तार्थं प्रवसापतत्रैतौ द्विष्टो वा क्लेशयमाचिनोतीति भवति धर्माधर्मप्रचयप्रसवभूमयो वृत्तपंच
क्लिष्टा इति ११

अक्रियायाश्चेत्यातिविषया इति। विदुस्तजस्तमसो बुद्धिस्तत्त्वप्रशान्तवाहिनः प्रज्ञाप्रसादः स्थातिस्तथा विषयिणी तद्विषयं तत्त्वपुरुषविवेकमुपलक्षयति तेन स
 त्वपुरुषविवेकविषया पतो अतएव गुणविकारविरोधिन्यः कार्यरिपरां हि गुणानामविकारो विवेकस्यातिपर्यवसानं च तदिति चरितो विकाराणां गुणानामविकार
 विरोधंतीति अतस्तस्याक्रियाः प्रमाणप्रसूतयोऽतएव स्यादेतत्तर्हीतराजन्मादृशमात्रक्रियत्तएव स वृथाप्राप्तो न च क्रियवत्तिप्रवाहो भवितुमर्हस्य क्रियावत्तपो न च
 मूलेभावेपि कार्यकारिताविरोधिमध्ययानिवात् तस्मात्क्रियानामक्रियाभिर्निरोधस्तोसा च वेदांगेणोतिमनोरथमात्रमित्यत आह क्रियप्रवाहोति आगमानुमानावा

त्यातिविषया गुणविकारविरोधिन्योः क्रियाः क्रियप्रवाहपतिता अय्यक्रियाः क्रियच्छिद्रेषु क्रियाप्रवृत्तिश्चक्रियच्छिद्रेषु क्रियारति तथा
 जातीयकाः संस्कारा इतिभिरेव क्रियते संस्कारैश्च तत्तद्विनिर्मुक्तसंस्कारचक्रमनिशमावर्तते तदेवं भूतं च तमवसिता विकारमात्मकमेव वेति वृत्ते प्रल
 योपदेशपरिशीलनलघुजन्मत्री अभ्यासवेराज्ये क्रियच्छिद्रेषु मंतरातत्र पतिताः स्वप्नक्रिया एव यद्यपि क्रियप्रवाहपतिताः न खलु शास्त्रे (पंचागच्छीति १३
 ग्यामे किरातशतसंकीर्णं प्रतिवसन्नापि वा स्मरणा किरातो भवति अक्रियच्छिद्रेषु निनिहृशने क्रियां तवर्तितया च क्रियामिरत भिन्ना अक्रियाः स्वसंस्कारपरिपाक
 क्रमेण क्रिया एव तावदभिभवतीत्याह तज्जातीयकार्ति अक्रियामिदं निभिक्रियाः संस्कारस्यार्थः तदिदं वृत्तिस्कारचक्रमनिशमावर्तते॥ आनिरोधममाधेः त
 देवं भूतं च निरोधावच्छेदं संस्कारशेषमत्वात्मकमेवावतिष्ठति रत्यापातता प्रलयवावेगच्छतीति परार्थतः १३

पा. टी.
७

विंती कृत्यसूत्रार्थमाहता इति पंच धेयर्थक्यनमात्रं न तु शब्द इति व्याख्याने तपः प्रकारेऽस्मरणात् ताः संज्ञा मिह हि शान्तिप्रमारा विपर्यय विकल्पनिद्रा स्मरणानिर्देशे य
था च चने विमहश्चार्थे द्वंद्वः समास इति योगे यथाऽत्रिंशत्पुचिदुःखानात्म सुनिश्चयश्चुचिदुःखानात्मव्याप्तिरविद्येत्युक्तेऽपि न दिव्यो हात्वा तच्च का दि विभ्रमा व्युदसंते एवमि
हा विप्रमाराद्यभिधाने विदुः सतरसद्वधशंका न व्युदस्येते निजिंसा पवक्तव्यं पंचतप्य इति एतावत् एव च तयो ना पराः संतीति दर्शितं न वति तत्र प्रमारा च त्रिविधं जन्म सामा
न्य लक्षणा माह प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमारा निश्चयन भिगत तत्त्व बोधः चो ह्येयो व्यवहार हेतुः प्रमातृकरां प्रमारा विभाग वचनं नूनाधिक संख्या व्यवच्छेदो यत्र तत्र सक
ल प्रमारा मूलत्वात् प्रमत्तः प्रत्यक्षं लक्ष्य प्रति रं द्वियेति अर्थस्येति प्रमारे पितृत्वं निवेधति तद्विषये निवाह गोचरतया ज्ञानाकार गोचरते निवारयति विज्ञवर्तिनो ज्ञानाकारस्य वा
स्वा ज्ञेय संबंधं शयति वा ह्यवस्तुप्राणादिति व्यवहितस्य तदुपरागे हेतुमा हरं दितिकयेति सामान्यमात्रे मर्थेऽस्मै के विशेषा एवैत्य प्रमाये सामान्य विशेषतद्वत्ता इत्यपरे वादिनः

तात्किष्ठाश्चाकिष्ठाश्च पंचधा वृत्तयः ५ प्रमारा विपर्यय विकल्पनिद्रा स्मृतयः तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमारा निश्चय प्रमारा लिक पाचितस्य वा ह्यवस्तु
परागात् तद्विषया सामान्य विशेषात् मनोऽर्थस्य विशेषा वधारण प्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्ष प्रमारा कल्पम विशिष्टो ह्येयः चित्तवृत्तिवोधः प्रति संवेदी पुरुष इत्यपरि
प्रतिपक्षास्त निरासा या ह सामान्य विशेषात् मान रतिनतद्वत्ता किं तु तादात्म्यस्य एतच्चैकांतान्म्यपग मइत्याद्यप्रतिपाद विष्येते अनुमाना एषा दुपपाद विषया मः १४
गमविषया प्रत्यक्ष विषयव्यवच्छिन्नति विशेषा वधारण प्रधानेति यद्यपि सामान्यमपि प्रत्यक्षे प्रतिभा सते तथापि विशेषं प्रत्युपसर्जनी भूतमित्यर्थः एतच्च साक्षात्कारोपल
क्षणा परतथा च विवेकव्याप्तिर विवक्षिता भवति कलविप्रतिपत्ति निराकरोति कलं यो ह्येयं चित्तवृत्तिवोध रतिनव पुरुषवत्ता बोधः कथंचित्तगता पावृत्तेः कल न हि खदि
रगोचरव्यापारणा परं नु ना यला शेष्टिदा क्रियते इत्यत आहं अ विशिष्ट इति न हि पुरुषगता बोधो जन्मते अपि तु चेतस्यैव बुद्धिद्वयं प्रति विभेद बुद्धिद्वया अर्थी कारणात्
दाकारता मापद्यमाने कले तच्च तथा भूतं बुद्धे विशिष्टं बुद्ध्यात्मकं वृत्तिश्च बुद्ध्यात्मिकेति सामानाधिकरण्या युक्तः प्रमारा कलभाव इत्यर्थः एतच्चोपपाद विषया मः १५

१४॥
विमहश्चार्थे

७

अनुमेयस्तुल्यजातीयेष्वनुदत्तो मितजातीयो व्यावृत्तः संवेद्योऽतदिष्यासाप्तान्यावधारणा प्रधानादतिरुणयथादेशांतरप्राप्ते गतिमज्ञेयता
रक्तं चैव विध्यश्चापिरितिः आप्तेन ह्येव नुमितो वार्थः परस्त्वौधसंक्रांतपेशदेनौयदिश्यते शब्दात् दर्थतिष्यावृत्तिरागमः यस्याप्रद्वेषावका
नह्यनुमितार्थः सवागमः प्रवर्तेत एव कतिरुदृष्टानुमितार्थो निर्विप्रवः स्यादिति ५५

प्रितोगनिनिवृत्तौ प्राप्तेर्निवृत्तिर्दृशांतरप्राप्तेर्गतिमच्चंद्रतारकंचैत्रवदिति सिद्धि आगमस्य वृत्तेर्लक्षणा माह आग्नेनेति तत्त्वदर्शनकारणकरणायास्वामि संबंध आग्नि
स्तथावर्त्ततस्यापस्तेन दृष्टे नुमितो वाच्यः श्रुतस्य यथा गनुपादानंतस्य दृष्टानुमितमूलत्वेन ताप्यामेव चरितार्थत्वात् आग्नेचित्रवर्तिज्ञानसदृश्यज्ञानस्य श्रोतवित्तैसमुत्पाद
स्वबोधसंक्रांतिस्तस्यैवार्थ उपदिश्यते श्रोतहितप्राप्तिपरिहारोपायप्रज्ञावृत्ते शेषेस्तु गमं यस्यागमस्योद्देशो विक्ता यथायामेव दशदा विडिमानिता निवृत्त एवाम
विद्यन्तीति न दृष्टानुमितार्था यथा चैतरेवं देतत्वं गमा मरति सं आगमः प्रवर्तते न त्वेवं मन्वादीनामप्यागमः प्रवर्तते न हिते पितृष्टानुमितार्था यथाहुः यः कश्चिद्विदुर्मौ म
नुनापरिकीर्तितः स सर्वेभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः इत्यत आह मूलवक्तारित्वेति मूलवक्ता हितत्रेभरो दृष्टानुमितार्थाः २५

पा. टी.

=

विपर्ययो मिथ्या ज्ञानमनदुपप्रतिष्ठा विपर्ययप्रतिष्ठानक्षयनिर्देशो मिथ्या ज्ञानमित्यादित्यक्षणा यत् ज्ञानप्रतिभासिरूपतद्वयाप्रतिष्ठाप्रतदुपप्रतिष्ठा यथा आत्मो जीति श्रुतः
संशयोपि संगृहीतः एतावन्तु विशेषः तत्र ज्ञानाख्ये वा प्रतिष्ठिताद्विवं द्वादेस्तवाध ज्ञानेन नन्वेवं विकल्पोपि तद्वयाप्रतिष्ठानाद्विचारतो विपर्ययः प्रसज्येतेत्यत आह मिथ्या न
सिद्धिश्च नेन हि सर्वजनी नानुभवसिद्धौ बाधोक्तः स चास्ति विपर्ययेन तु विकल्पेनेन व्यवहारान्पंडितरूपाणां मेव तु विचारपतांतत्र बाधबुद्धेरिति बोधयति सकस्मान्न प्रमा

विपर्ययो मिथ्या नमदुपप्रतिष्ठा संकस्मान्न प्रमाणां यत्तः प्रमाणेन बाध्यते भूतार्थविषयत्वात् प्रमाणात् १६

एतन्नोतरेणोपजातविरोधिना ज्ञानेन पूर्वबाधनीयमपि नु पूर्वतौ वप्रथममुपजातेनानुपजातविरोधिना परमिति भावः परिहरति यतः प्रमाणेनेति। यत्र हि पूर्वोपेक्षा परोक्षेति
स्तत्रैवं तदुत्तरकारणं दम्योमानपेक्षे ज्ञाने जायते तेनोत्तरस्य पूर्वमुपपद्योदयप्रमाणादयत्तदुत्तरबाधोत्प्रेषोद्वयो नतपूर्वस्योत्तरधात्मा तस्य तदा नोपपत्तेस्तस्मादनुपजा
तविरोधिता बाध्यते हेतुरुपजातविरोधिजासबाधकत्वे तस्मादूतोऽर्थविषयत्वात् प्रमाणेनाप्रमाणात्स बाधने सिद्धे १६

उदाहरणमाह तत्र प्रमाणेनेति अस्वकुलितत्वं हानादर्शयति सेपं पंचपदेति अविद्यामात्राव्यविद्यास्मितादिषु पंचसु पर्वस्वित्यर्थः अयं कृतमहदहंकारपंचतन्मात्रेष्ट
स्वतात्मस्वात्मबुद्धिरविद्यातमएवं यो मितामय सुतिमादिके ऐश्वर्येष्टश्रेयःसुश्रेयोबुद्धिरष्टविधो मोहः पूर्वस्माज्जघन्यः सवास्मितोऽयते तथा योगेनाष्टविधमैश्वर्यमुपा
दयसिद्धौ भूतादृष्टानुश्रविकान्शब्दादीन् दशविषया भोज्यइत्येवमात्मिकाप्रतिपत्तिर्महामोहोरागः रावमेते नैवामिसंधिना प्रवर्तमानस्य केनचित्प्रतिबद्धतादीति

तत्र प्रमाणेन बाधनप्रमाराणस्पृष्टे तद्यथा दिवं दृश्यं न स हि प्रत्येकचंद्रदर्शनेन बाध्यत इति सेपं पंचपर्व
भवत्यविद्याश्च विद्यास्मितारातद्वेष्टातेष्टामिनिवेशः क्लेशा इति एतदवस्वसंज्ञामिस्त्रमोहोपहामोहस्तामिस्त्रो हं
धतामिस्त्ररतिस्त्ररति एते चिन्नमलप्रसंगेनाभिध्यसेत १७

मायामनुसृतौ तन्निबंधनस्पृष्टानुश्रविकोपयोगस्यासिद्धौ तत्प्रतिबंधकविषयः क्रोधः सतामिस्त्रारब्धो द्वेष एवमिति मादिमुरासंपत्तौ दृष्टानुश्रविकविषय
प्रत्युपस्थाने च कथ्यते सर्वमेतन्नानीति यस्मात्सो मिनिवेशो धनो मिस्त्रः तदुक्तं भेदस्तमोष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः तामिस्त्रोष्टदशधा तथा भवंसं
धतामिस्त्ररति १७

पा. टी.

६

शक्यज्ञाननुपातीवस्तुभ्यो विकल्पः ननु शक्यज्ञानानुपातीचेदागमप्रमारागततर्गतो विकल्पः प्रसज्येत निर्वस्तुकत्वे वा विपर्ययादित्यत आह सनेति एतदुक्तं भवति क्वचिद
भेदे भेदमारेष पतिक्वचित्पुनर्भिन्नानामभेदततो भेदस्यानप्रमारा विपर्ययो तर्गतः कस्मान्न यतो वस्तुभ्यस्त्वेपीति प्रमारागतो निनिषेधति शक्यज्ञानमाहात्म्यनिवेध इति
विपर्ययो तर्गति एतदुक्तं भवति क्वचिदभेदे भेदत्रारोप पतिक्वचित्पुनर्भिन्नानामभेदततो भेदस्याभेदस्य च वस्तुनाभावात्तदाभासो विकल्पो न प्रमारा नापि विपर्ययो व्यवहा

शक्यज्ञानानुपातीवस्तुभ्यो विकल्पः स न प्रमारागोपारोही न विपर्ययोपारोही वस्तुभ्यस्त्वेति शक्यज्ञानमाहा
त्म्यनिवेधनो व्यवहारो दृश्यते तद्यथा चेतस्येव पुरुषस्य स्वरूपमिति यदा चिरं वपुः पस्तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते
भवति च व्यपदेशो नृत्तिः यथा चैत्रस्यागौरिति १८

राविसंवादादिति शास्त्रप्रसिद्धमुदाहरणमाह तद्यथेति किं विशेष्यं केन व्यपदिश्यते विशेष्यतेनाभेदे विशेषणविशेष्यभावो न हि गवागोर्विशेष्यते किंतु भिन्नेन चैत्रेण तदि
दमाह भवति च व्यपदेशो नृत्तिः व्यपदेश्य व्यपदेश्योर्भावो व्यपदेशः विशेषणं विशेष्यभाव इति यावत् तस्मिन् नृत्तिर्वाक्यं यथा चैत्रस्य चैत्रस्य गौरिति १८

६

शास्त्रीयमेवोदाहरणं तस्मिन्निनोति तथेति प्रतिषिद्धोक्तनः पृथिव्यादेर्दृष्टानः परिसंयोगस्य मतथोक्तः को सौ निःक्रियः पुरुषः मरुतुसां लोके राक्षसां लोके अमावो नाम कश्चिदस्ति-
धर्मो न पुरुषो विशेषेतेत्यर्थः क्वचित्कारः प्रतिषिद्धोक्तनः धर्मो इति तस्यार्थः प्रतिषेधस्याप्राः प्रतिषिद्धानवस्तुधर्मो रातस्याप्यताभावाभावयोरसंबन्धात् अथ च तथा प्रतीतिरिति
लौकिकमुदाहरणमाह निष्प्रतिचारा इति यथा हि वचति मिश्रासत्ररूपे विरीभूतः कर्मक्षरा प्रययश्च कलावच्छिन्नः प्रतीयते एवं निष्प्रतीतिरापि प्रतीयते प्रोचमेवाह स्यात्सति स्थिते

तथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्मोतिः क्रियः पुरुषः निष्प्रतिचाराः स्यात्सति स्थितेति गतिनिवृत्तौ धातु
र्थमात्रेण गम्यते तथा नुसति धर्मो पुरुष इति उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रेण गम्यते न पुरुषाच्च धर्मो
धर्मः तस्माद्विकल्पितः सधर्मत्वेन चास्ति व्यवहार इति ११

इति ननु मरुतुपाकवत्पाकवत्पूर्वापरिभूतपावस्थानक्रियया वाराभिन्नया वारास्य व्यपदेश इत्यत आह गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रेण गम्यते गतिनिवृत्तिरेव तावत्कल्पिता
तस्याः अविभावरूपत्वेन तत्रापि पूर्वापरिभावरूपहो कल्पनाभावेत्यर्थः अभावः कल्पितो भावश्चानुगत इव सवपुरुषेष्वगम्यते न पुनः पुरुषमतिरिक्तो धर्मः कश्चिः कश्चिदित्यु-
दाहरणान्तरमाह तथा नुसति धर्मोति प्रमाणविषयाभ्यामन्यत्र विकल्पकत्तिरिति वादिनो बहवः प्रविषेद्विरे तस्य प्रतिबोधनयोदाहरणं प्रवेचति मतस्य १२

पाटी १०

अभावप्रत्ययालंबनाद्यतिनिर्दिष्टाधिकृतं हि विपदमनुवादकं प्रमाणा विपर्ययविकल्पस्य तानाद्यत्तिस्वप्रतिपरीक्षकाणामविप्रतिपत्तेरतस्तद्व्युत्पत्तेविशेषविधानापरिहृ-
 योस्तु कतिपेयशक्तकारणमस्ति विप्रतिपत्तिरिति कतिविवेकेन च प्रकृतमनुवादकं विधानापकल्पनेति पुनरुक्तिरुहं जायते त्वप्रकृतानामभावस्तस्य प्रत्ययकारणवृद्धि-
 सत्वादकं तमस्तदेवालंकरणं विषयो पस्याः सातथोक्ताद्यतिनिर्दिष्टावृद्धिमेवेति त्रिगुणोपदासत्वरजसी अभिप्रेक्ष्य प्रत्ययकारणावरकमाविराजितमस्तदावृद्धि विषयाकारणमा-
 भावावाहुदततमोमयावृद्धिमेव बुध्यमानपुरुषः सुषुप्तौ तः संज्ञास्त्वयनेकस्याप्युत्तिरुहकैक्यो रिविच्छेदश्च भाववर्तमाननिर्देशतत आह सा च संवोधे प्रत्ययवर्णनसौ घपपतिकात्स-
 स्मरणात्प्रत्ययविशेषः कथं पदाहिसत्वचिवंतमआ विरस्तितद्दृशः प्रत्ययवर्णः सुप्तौ स्थितस्य भवसुखमहमस्तीति समसं नैमेमनः प्रज्ञाने विशारदा करोति स्वच्छो करोतीति पदानुर-

अभावप्रत्ययालंबनाद्यतिनिर्दिष्टा सा च संवोधे प्रत्ययवर्णनसौ घपपतिकात्स-
 स्मरणे मे प्रभो भूतिः अनुवर्तितां गच्छेत्तु ह मस्वास्वगुरुपि न मे गात्राणि क्लान्ते मे चित्तं अलं मथितमिव तिष्ठति इति तत्त्वपे प्रबुद्धस्याप्रवृत्तवैमर्शिनस्योत्-
 असतिप्रत्ययानुभवे तद्विप्रतिपत्तिः स्मृतपश्चतद्विषयान्वतः न स्मृतप्रत्ययविशेषो निर्दिष्टासीव समाधावितरप्रत्ययवन्निरोद्धति २०

जसविचंतमआ विरस्तितद्दृशः प्रत्ययवर्ण इत्याहुदुःखमहमस्वास्व-
 प्रत्ययवर्णमाह गच्छेत्तु ह मस्वास्वगुरुपि न मे गात्राणि क्लान्ते मे चित्तं अलं मथितमिव तिष्ठति इति तत्त्वपे प्रबुद्धस्याप्रवृत्तवैमर्शिनस्योत्-
 तियोधकाले प्रत्ययानुभवे कसभावकारणानुभवइत्यर्थः ननु गमाणादपोक्तानचित्राधिकरणाः निरुध्यता समाधिप्रतिपक्षत्वाच्चिद्रापाकामवतिमुत्तुल्यायाः कथं लमाधिप्रति-
 पक्षतेत्यत आह सावसमाधिरिति एकाग्रतयापितामसत्त्वनिर्दिष्टा सदी जनिदी जसमाधिप्रतिपक्षइति सापिनेरोद्धत्यर्थः २०

२०

अनुक्तविषयासंप्रमोषः सति प्रमाणदिभिरनुमते विषयेषोऽसंप्रमोषो स्तेयः सा सति संस्कारमात्रजस्य हि नास्य संस्कारकारणानुभवावभासितो विषय आत्मीयस्तदधि
कविषयमिह गृह्यते संप्रमोषस्तेयः कस्मात्सादृश्यात्सुखस्तेयस्य स्यात्प्रमोषपदस्युत्पत्तेः एतदुक्तं भवति सर्वप्रमाणद्वयोनधिगतमर्थे सागम्यतः प्रकारतो वाऽधिगम्येति
सति पुनर्नैव नुभवमपीदं भवति का प्रतितद्विषयो न विषयाव न नुनदधिकविषयो तो षष्ठ्यत एतद्विशेषः सति रिति विप्रशानि किंप्रत्ययस्येति ग्राह्यप्रवृत्तादनु

अनुक्तविषयासंप्रमोषः सति किंप्रत्ययस्य चिन्तं स्मरति आहोस्त्विति विषयस्येति
ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययोगाह गृह्येणोभयाकारनिर्भासः तथा जातीयकं संस्कारमारभते
संस्कारः स्वयंजको जनः तदा कोरमेव ग्राह्य गृह्येणोभयात्मिका सति जनयति ११

भवत्प्राप्त्यानुभवाभावात्तज्जः संस्कारो ग्राह्यमेव स्मारयतीति अनुभवमात्रजनितत्वाच्चा नुभवमेवेति विमन्योपपत्तित उपस्मरणमवधारयति ग्राह्योपरक्तः परमार्थत
स्तु ग्राह्योपरक्तः परमार्थतस्तु ग्राह्य गृह्येणोभयाकारस्वरूपे निर्भासयति प्रकाशयति स्वयंजकं करणमंजनमारोप्येतथोक्तः संस्कारणाकारत्वर्थ ११

पा. टी. २१

ननु यदि कारणाविचारेण बुद्धिस्मरणाद्योः साहचर्यं कल्पितं भवेदस्मत्तत्राह तत्र ग्राहरोति ग्राहणमुपादानं न च गृहीतस्योपातस्योपादानसम्भवतितदनेनानधिगतबोधनं बुद्धिरित्युक्तं ग्राह
णाकारो ग्राहणरूपं पूर्वप्रधानं यस्याः सातथोक्ता विकल्पितश्चापमेदेपि बुद्धग्राहणप्रधानभावइति ग्राह्याकारः पूर्वप्रथमो यस्याः सातथोक्ता इदमेव च ग्राह्याकारस्य ग्राह
स्य पूर्वत्वयदंतेन विषयीकृतत्वमर्थस्य तदनेन च स्मृतविप्रवृत्तगोचरास्मृतिरित्युक्तं भवति सोपमसंप्रभोपरतिनच स्मृतेरपि प्रमोषः दर्शयति पित्रादेरतीतस्य देशका

तत्र ग्राहणाकारपूर्वबुद्धिग्राह्याकारपूर्वस्मृतिः साचद्वयीभावितस्मर्त्तव्याः भावितस्मर्त्तव्या च स्वप्ने भावितस्मर्त्तव्या जावाग्नस्तमयेत भावितस्म
र्त्तयेति सर्वश्रुतास्मर्त्तयोः प्रमाणाविषयीयविकल्पादिद्रास्मृतीनामनुभवात्प्रभवेति सर्वश्रुतावृत्तयः सुखदुःखमोहात्मिकाः सुखदुःखमोहा
श्चक्रेषु व्याख्येताः सुखानुशयीणाः दुःखानुशयीदेषः मोहाः पुनरविद्यते एताः सर्वावृत्तयोनिरोद्धव्या आसोनिरोधे सप्रज्ञातो वासमाधिर्भवति

॥ असेप्रज्ञानोवाइति २३ ॥

लांतरा भक्तचरदेशकालांतरसंबंधं स्वप्रसृत आह साचद्वयाति भावितः कल्पितः स्मर्त्तव्योपपत्तयोक्ता अभावितो कल्पितः पारमा
र्थिकइति पावत्नेये स्मृतिरुविषयीयस्तत्क्षरूपपत्रत्वात् स्मृत्या भासत पातु स्मृतिरुक्ता प्रमाणा भासतिव प्रमास्तमिति भावः कस्याप्युत्तरे स्मृतेरूपस्यासत्प्रसृत आह स
र्वाः स्मृतपशति अनुभवः प्राप्तिः प्राप्तिपूर्ववृत्तिः स्मृतिः ततः स्मृतीनामुपजननसर्थः ननु पेपुरुषक्षिप्रंति ते निरोद्धव्याः प्रेक्षावत्तल्लेशश्च तथा न च वृत्तमस्तत्किमर्थमासे
निरोधइत्यत आह सर्वश्रुता इति सुगमं २

२१

निरोधोपायं पृच्छति अथेति सूत्रेणोत्तरमाह अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः अभ्यासवैराग्ययोर्निरोधे जनयितव्ये अर्वांतराख्यापारभेदेन समुच्चयेन तु कस्यस्याह चित्तनदीति प्रा
ग्भारः प्रबंधः निम्नजागमीरता अगाधते निपाततत्राभ्यासस्य स्वहृदप्रयोजनाभ्यां लक्षणा माह तत्र स्थितौ यत्रोभ्यासः तद्यथा च ये चित्तस्यात्तिकस्य राजसतामसवृत्तिरहितस्य प्रशं
तवाहिता विमलता सात्विकवृत्तिवाहितैकाग्रता स्थितिः तदर्थ इति स्थिता विनिमित्तसप्तमी व्याख्या ता यथा च स्मृतिगोपिता ति प्रपन्नमेव पर्यायोभ्यां विशदयति वीर्यमुत्साहरति

अथासौ निरोधेक उपाय इति १० अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः चित्तनदीनां मोक्षतो वाहिनी बहति कल्याणी यवहरिषा वा यच यातु कैवल्यप्राप्त्यारविवेकवि
षय निम्नासा कल्याणावहा संसारप्राप्ता अविवेकविषय निपायवहा तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिली क्रियते विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्वाद्यते इत्युभया
धानश्चित्तनिरोधः ११ तत्र स्थितौ यत्रोभ्यासः चित्तस्यात्तिकस्य प्रशंता वाहिता स्थितिः तदर्थः प्रपन्नो वीर्यमुत्साहः तत्संपिपादपिषया तत्साधनानुष्ठानम
भ्यासः १२ सतु दीर्घकालनैरंतर्यसंस्कारा सेवितो दृढभूमिः दीर्घकाला सेवितः निरंतरं सेवितः तपसा ब्रह्मचर्येण विद्यया श्रद्धया च संपादितः संस्कारा न दृढभ
मिर्भवति युच्छान संस्कारेण द्वागित्येवानभिभूतविषय इत्यर्थः १३ १४

तस्यैषा योनिता माह तत्संपिपादपिषया तदिति स्थितिः परमशक्तिः प्रपन्नस्य विषयमाह तत्साधनेति स्थितिः साधनाभ्यंतरंगवहिरंगानियमनियमादीनि साधनगोचरः कर्तव्या
पारो न फलगोचर इति ननु युच्छान संस्कारेणा नोदिना परिपथिना प्रतिबुद्धोभ्यासः कथं स्थिमेक एतदस्या त आह सतु दीर्घकालनैरंतर्यसंस्कारा सेवितो दृढभूमिः यो यम
भ्यासो विशेषणं त्रयसंपन्नः स न दृढा ह्येन सह सा युच्छान संस्कारे अभिभूत स्थितिः स विषयो भवति यदि पुनरेवं भूतमप्यभ्यासे ह्युत्तमैततः कालपरवसिना अभिभूततस्या
नौ परंतप्यमिति भावः १५

पा. टी. १२

वरराजमाह दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यं चेत्तनाचेतनेषु दृष्टविषयेषु वितृष्णती माह स्विपशतिरेश्वर्यप्राधिपत्यं अनुश्रवो वेदस्ततोधिगताश्चानु
श्रविकाः स्वर्गादिवः तत्रापि वैतृष्णमाह स्वर्गेति देहरहिता विदेहाः करतोषु लीनास्तेषां भावो वैदेहं अन्येतु प्रकृतिमेवात्मनमभिमत्यमानाः प्रकृत्युपासकाः प्रकृतौ साधि
का राया मेव लीनास्तेषां भावः प्रकृतिवत्तत्तन्नामि विषये आनुश्रविकविषये वितृष्णस्य आनुश्रविकविषये वितृष्णस्य आनुश्रविकविषये वितृष्णो हि तृणादिप्राप्तिविषये वि
तृष्ण उच्यते ननु यदि वैतृष्णमात्रं वैराग्यं हतविषया प्राप्ता वपितदस्ती वैराग्यस्यादिसत् आह दिव्यादिव्येति न वैतृष्णमात्रं वैराग्यं अपितु दिव्यादिव्यविषयसंप्रयोगोपि विवृ
त्ताभाभोगात्मिका तामेव स्पष्टयति हेयोपादेयभ्रमा आसंगदेषरहिता उपेक्षो बुद्धिर्वशीकारसंज्ञा कुतः पुनरियमित्यत्राह प्रसंख्यानवत्त्वादिति तापत्रयपरीतताविषया

इहानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यं स्विपोत्रं पानमैश्वर्यमिति दृष्टविषये वितृष्ण स्वर्गवैदेह्यप्रकृतिवत्तत्प्राप्तावानुश्रविकवि
षये वितृष्णस्य दिव्यादिव्यविषयसंप्रयोगोपि विवृत्तस्य विषयदोषदर्शिनः प्रसंख्यानवत्तात् अगभोगात्मिका हेयोपादेयभ्रमा वशीकारसंज्ञा वैराग्यं १४

रागं दोषस्तत्परिभावं पातत्साक्षात्कारः प्रसंख्यानंतद्वत्तादित्यर्थः यतमानसंतापकं द्वियसंज्ञा वशीकारसंज्ञा चेति चेत्तत्र संज्ञा इत्यागमिनः रागादयः स्वलक्षणानि
त्रैवर्तिनस्तैरिन्द्रियाणि यथास्व विषयेषु प्रवर्त्यन्ते तस्याप्रवर्तिष्यतेन्द्रियाणि तत्तद्विषये द्वितितस रिषाचना पारंभः प्रयत्नः सायतमानसंज्ञा तदारंभो सति केचित्कषायाः पकाः पच्यन्ते
यद्यप्येते चैके चैके चित्तत्रस्यापि निवमाराभ्यः प्रकृत्या न्यतिरेकावधारणं व्यतिरेकसंज्ञा इन्द्रियप्रवर्तना समर्थतया पका नामोक्तसमात्रेण न सिध्यत्यनमेकं द्वियसंज्ञा औक्त्य
व्यमात्रस्यापि निवमाराभ्यः प्रकृत्या न्यतिरेकावधारणं व्यतिरेकसंज्ञा इन्द्रियप्रवर्तना समर्थतया पका नामोक्तसमात्रेण न सिध्यत्यनमेकं द्वियसंज्ञा औक्त्य १२

अपरं वैराग्यमुक्तापरमाह। तत्परं पुरुषस्यानेर्गुणवैतल्यं अपरं वैराग्यमपरं वैराग्यं प्रतिकारणत्वं तत्र च द्वारमादर्शयति दृष्टानुश्रविक विषयदोषदर्शितविरक्त इति अने
नापरं वैराग्यदर्शितं। पुरुषदर्शनाभ्यासादागमानुमाचा योपदेशसमधिगतस्य पुरुषस्य दर्शनं तस्याभ्यासः यो नः पुन्येन निषेव गंतस्मात्तस्य दर्शनस्य दृष्टुर्द्विरजस्तमः
परिहास्य सत्त्वैकता न तात वा यो गुरा पुरुषयो प्रकर्षेण विवेकः पुरुषः शुद्धो न तस्तद्विपरीता गुरा इति नेनाभ्यासिता बुद्धिर्विषययोगिनः सतथोक्तः तदनेन ये धर्ममेघारब्ध
समाधिरुक्तः सतथा भूतो योगी गुरोभ्यो व्यक्ताय कृधर्मकेभ्यः सर्वथा विरक्तः सत्पुरुषास्य ताख्यातावपि गुराभिकायां यावद्विरक्त इति ततस्मात्तद्वैराग्यं सत्तत्

तत्परं पुरुषस्यानेर्गुणवैतल्यं दृष्टानुश्रविक विषयदोषदर्शितविरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात्तच्छुद्धिप्रविवेका
प्यापितु बुद्धिः भूतोभ्यो व्यक्ताय कृधर्मकेभ्यो विरक्त इति तत्र द्वैराग्यं तत्र पदुत्तरं तत्तज्ज्ञानप्रसादमात्रं २५

त्यत्त्वसमुद्भेकविधतमसिरजः कलाकलंकसंयुक्ते चित्तसंवेतत्तौष्ठिकानामपि समानं तेहितेनैव प्रकृतिलयावभूदुःपथोक्तं वैराग्यात्प्रकृतिलयप्रतिपत्तिरतस्योद्भयोर्मय
दुत्तरं तत्तज्ज्ञानप्रसादमात्रं मात्रं गतं न निर्विषयतां सूचयति तदेव हि सादृशं चित्तसत्त्वं रजो लेशमलेनाप्यपराधमस्य भवः अतएव ज्ञानप्रसाद इत्युच्यते चित्तस
त्त्वं हि प्रसादस्वभावमपिरजस्तमः संपक्वी न्मलिनतामनुभवति। वैराग्योभ्यासविमलाकारि धाराधोतसमस्त रजस्तमो मलमतिप्रसवे ज्ञानप्रसादमात्रपरिणामवति २५

पा.टी.
१३

तस्मिन्नुपादेयत्वादर्शयति यस्योदयेसमिधो जी प्रसुदितव्यातिः व्यातिः व्यातिविशेषे सति वर्तमानव्यातिमानिसर्थः प्रापरापिकैवल्यं प्राप्तं यथावक्ष्यति जी
वन्नेवविद्वान्मुक्तो भवति संस्कारमात्रं न स चिन्नमजस्य सिद्धादिति भावः कृतः प्राप्तं यतः क्षीराणां क्षेत्रव्याः क्लेशाश्च विद्यादयः सवासनाः नन्वस्ति धर्मा सम हो भवस्य ज
न्मरणाप्रबंधस्य संक्रमः प्राप्तिनांतरा कुतः कैवल्यमित्यत आह चिन्नमिति सिद्धा निनिःसंधानिपरीति पस्य सतथोक्तः धर्मा धर्मा सम हस स महि नः पर्याणीतानि हि

यस्योदयप्रसुदितव्यातिरेवं प्रत्यते प्राप्तं प्रापरापिकै क्षीराणां क्षेत्रव्याः क्लेशाः चिन्नः सिद्धयर्वा भवसंक्रमो यस्य
विच्छेदात् जनितास्त्रीपते प्रत्वाच जायत इति ज्ञानस्यैव पराकाष्ठा वैरीग्यं एतस्यैव हिनांतरापिकैवल्यमिति १६

प्रातिनहि जांतु जंतुर्भरराजन्मप्रबंधेन सक्षते सोपमवसंक्रमः क्लेशक्षये विच्छिन्नः पथा च वक्ष्यति क्लेशमलः कर्माशयः सति मले तद्विपाकरति ननु प्रसंख्यातवपरिवा
कंधर्मे प्रेये च निरोधप्रंतरा किं तदस्ति पन ज्ञानप्रसादमात्रमित्यत आह ज्ञानस्यैवेति धर्मे प्रेये च निरोधप्रंतरा वैराग्येनायत्तपथावक्ष्यति प्रसंख्यानेष्य कुसीदस्य सर्वथा विवेकव्यातेर्धर्ममे
घः समाधिस्तदा सवीवरणमलपेतस्य ज्ञानस्यानेसा ज्ञेयप्रत्यासक्तिश्च तस्मादेतस्मिन्तरापिकमविना प्रावि कैवल्यमिति १६

१३

उपायमसिधावसुप्रकोतेपेपकथनावच्छतिः अथोपायद्वयेनेतिवितर्कविचारानंदास्मितारूपानुगमासंप्रज्ञातः संप्रज्ञातपूर्वकत्वादसंप्रज्ञातसप्रथमं संप्रज्ञातोपवर्गानं संप्रज्ञातं सामं वितर्कविचारानंदास्मितामह वै स्व रूपैरनुगमात्प्रतिपत्तयं वितर्कविचारोति चित्तस्य नित्यरूपसाक्षात्कारवती प्रज्ञा आयोगः स च स्मृतविषयत्वात् स्मृतः यथा हि प्राथमिको धानुष्कः स्मृतमेव लक्ष्यं विध्यत्यस्य सूक्ष्म एव प्रार्थमिको यो गस्तुलमेव पावभौतिकं चतुर्भुजादिव्येपं साक्षात् करोत्यर्थं सूक्ष्ममिति एव चित्तस्यालंबने सूक्ष्म आभोगः स्मृतकारणो भूतसूक्ष्मं च तन्मात्रलिंगा लिंगविषयो विचारः तदेव ग्राह्यविषयं दर्शयित्वा गृहणविषयं दर्शयति आनंद इति स्मृत्या लंबने चित्त

अथोपायद्वयेन निरुद्धचित्तवृत्तेः कथमुच्यते संप्रज्ञातः समाधिरिति १५ वितर्कविचारानंदास्मितारूपानुगमासंप्रज्ञातः वितर्कः चित्तस्यालंबने स्मृत्याभोगः सूक्ष्मो विचारः आनंदो ह्लादः एकात्मिका संविदस्मिता तत्र प्रथमं भ्रतुष्वनुगतः समाधिः स वितर्कः द्वितीयो वितर्कविकलः स विचारः तृतीयो विचारविकलः सानंदः चतुर्थस्तद्विकलः अस्मिता मात्र इति सर्व एव स्यालंबनाः समाधयः १७

स्वाभोगो ह्लादोपः स आनंदः प्रकाशशीलतया बलुसत्त्वप्रधानादहंकारादिदिशगुणसंज्ञासिद्धं सुरवमिति नाम्यपि सुरवतीति तस्मिन्नाभोगे ह्लाद इति गृहीतविषयं संप्रज्ञातमाह एकात्मिका संविदस्मिता प्रभवरागी दिवागता तेनैषा मस्मिता सूक्ष्मरूपं साचात्मना गृहीता सह बुद्धिरेकात्मिका संविदिति तस्यां च महातुरंतं मावाद्भवति गृहीतविषयः प्राज्ञातरति चतुर्गामेपरमप्यंतरविशेषमाह तत्र प्रथमं इति कार्यकारणानुप्रविष्टं नकारां यैरातदयं स्मृत्याभोगः स्मृतसूक्ष्मं दिवास्मिताकाराच तद्विषयानुगतो भवेति उत्तरे तु त्रिद्वैककारणकास्त्रिद्वैकरूपा भवेति असंप्रज्ञाताद्विनतिसर्व एव इति १७

पा. टी. १४

क्रमप्राप्तमसंज्ञातमवतारयितुं वृत्तिश्च ति विरामप्रत्ययाभ्यामपूर्वः संस्कारशेषोऽयः पूर्वपदेनोपापकथनमुत्तराभ्यां च स्वल्पकथनमध्यमपदं विवक्षितं तिसर्ववृत्तीति अथमपदं व्या
चक्षेत्तस्य परमिति विरामो वृत्तीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणां तस्याभ्यासस्तदनुष्ठा नको नः पुनस्तदेव सर्वं यस्या सतथा अथापरं वैराग्यं निरोधकारां कस्मान्न भवतीत्यत आह सांख्ये
नो हीति कार्यसहसंकाराणामुच्यते न विरूपं विरूपं चापरं वैराग्यं सांख्येन निराख्येन स मा धिना कार्येण तस्मान्निराख्येना देवज्ञानप्रसादमात्रतया सति युक्ता धर्ममेघसमा धिरेव हि
निता त विरामितरजस्तमो मन्तव्युदिसत्त्वाद्युपजातस्तत्तद्विषयातिक्रमेण प्रवर्द्धयानो नंतो विषयावद्येदं शास्त्रमस्त विषयपरित्यागाश्च स्वल्पप्रतिष्ठः स निराख्येन संस्कारमात्रेण

अथ संज्ञातः समाधिः किमुपापः किं स्वभाव इति १६ विरामप्रत्ययाभ्यामपूर्वः संस्कारशेषोऽयः सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधश्चित्तस्य समा
धिरे संज्ञातः तस्य परं वैराग्यमुपापः सांख्येनो ह्यभ्यासस्तत्साधनापनकः सत इति विरामप्रत्ययो निर्वस्तुक आख्येनी क्रियते सर्वार्थप्रत्ययः तदभ्यास
पूर्वकं चित्तं निराख्येन समावप्राप्तमिव भवतीत्येव निर्वीजः समाधिरे संज्ञातः सख्युपे द्विविध उपापप्रत्ययो भवेत्प्रत्ययश्चातत्रोपापप्रत्ययो गिना भवति २०

अथ निराख्येन सत्साधेः कारणमुपपद्यते साहचर्यादिति आख्येनी करणमाश्रयणमाश्रयप्राप्तमिव वतिरूपकार्यकरणानिर्वीजो निराख्येनः अथवा बीजकेशकर्माशया
स्तानिः कान्ता यस्यात्स तथा निरोधसमाधेरवातरमेदं हानां गमाद्रीयति सख्युपे निरोधसमाधिर्द्विविधः उपापप्रत्ययो भवेत्प्रत्ययश्च यो यो वक्ष्यमाणः अद्वादिः प्रत्ययः कारणां
स निरोधसमाधेः सतथोक्तः भवति जायतेः सां जेतव इति प्रयो विद्याभूतं द्विषेयुवा विकारेषु प्रकृतिषु वाऽयत्तमहदहंकारपंचतन्मात्रेण नात्मत्वात्प्रव्यातिस्तौष्टिकां नो वैराग्यमपेक्षता
नां सख्युपे भवः प्रत्ययः कारणां प्रत्यय निरोधसमाधेः स भवत्प्रत्ययः तत्र तपो मध्ये उपापप्रत्ययो गिनां मोक्षप्राप्ता नो भवति विशेष विधानेन शेषस्य मुमुक्षु संबंधं निषेधति २१

१४

कषातर्हि भवप्रत्ययस्य तत्रैतन्मह भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च तेनामित्यर्थः तद्वाच्ये विदेहानां देवानां भवप्रत्ययो भूतेन्द्रियारागप्रमदमा
 त्मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपासनपासनपासनावासिताः करणाः पिउपातानंतरमिन्द्रियेषु भूतेषु वात्रीनाः संस्कारमात्रावशेषवतः पादौ शिकशरीररहिता विदेहास्ते स्वसंस्कार
 मात्रोपयोगेन चित्तेन केवल्पपदमिवानुभवतः प्राप्नुवन्तः विदेहाश्च तत्त्वत्वेन साहचर्यसाधिकारसंस्कारशेषतावैरूप्यसंस्कारमात्रोपयोगेनेति कचित्साठः तस्यार्थः संस्कारमा
 त्रमेवोपयोगेन तु विद्वन्निमित्तमित्यर्थः प्राप्तावधयः संस्कारविवाकं तथा जातीयकमतिवाहयेत्यतिक्लामंति पुनरपि सत्तारे विंशतितथा च वापुमोक्तं दशमचतसराणि हतिष्ठं
 तौ द्विविक्ताः भौतिकाश्च ते पूर्णमिति तथा प्रकृतिलयाश्चायक्तमहदहंकारतन्मात्रेण सत्तमदात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपासनापातद्वीसनावासिताः करणाः पिउपातानंतरम

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः तेहि स्वसंस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन केवल्पपदमिवानुभवतः स्वसंस्कार
 विवाकं तथा जातियकमति तथा प्रकृतिलयाः साधिकारे चेतसि प्रकृतिलयाने केवल्पपदमिवानुभवति वाचनपुनरावर्तते अधिकारवशा

यक्तादीनामन्यतपस्मिन्तुलीनाः साधिकारे चरितार्थरवंहिचरितार्थचेतः साद्यदिविवेकख्यातिमपि जमपेदजनितस्तत्त्वपुरुषायता ॥ चितमिति १८ २६
 रव्यतेस्तचेतसोचरितार्थस्यास्ति साधिकारतेति साधिकारे चेतसि प्रकृतिलयाने केवल्पपदमिवानुभवति वाचनपुनरावर्तते अधिकारवशाच्चितमिति प्रकृति सास्यपुवग
 तमप्यवधिप्राप्यपुनरविप्रादुर्भवति ततो विविच्यते पथावर्षातिपाते मद्वावपुपंगतो मद्वामुपगमो मद्दुकदेहः पुनरमोदवारिधारावसेकान्मद्दुकदेहमनुभवतीति तथा
 च वापुमोक्तं महसंवाभिमानिकात्रिकाः बोद्धा दशसहस्राणि सिद्धं विविगते ज्वराः फरीशतसहस्रं तु तिष्ठेत्सव्यक्तचितकाः पुरुषे निर्गुणप्राप्य कौलसंख्यावनविद्यमरुतिः

पा. ११.

१५

तदस्मानुनर्तव्यमिति हेतुन पाहेयत्वं सिद्धं योगिनां तु समाधेरुपायकृतममाह श्रद्धावाच्यं स्मृति समाधि प्रज्ञा पूर्वक इत्येवं नानिन्द्रियादि चिंतका अपि श्रद्धावत एवेत्यत्र आह
श्रद्धाचेतसः संप्रसादः सचागमानुमानाचार्योपदेश समधिगत तत्त्वविषयो भवति हि चेत्तसः संप्रसादो निरुचिर्वतीत्याश्रद्धा नैदियादिद्यात्मा मिमांसा निमांसा निरुचि
रसंप्रसादो हि सः व्यामोह मूलत्वादित्यर्थः कुतो सावेव श्रद्धेत्यत्र आह सा जिज्ञानावक व्याप्ती योगिनां नैकातिविधौ र्गपातजस्य नो नर्थात् सोपनिष्ठा चित्तोपपन्न
राविषये प्रयत्नं प्रसूतं माह तस्या हि श्रद्धा न स्यात्स विवरणां विवेकार्थं नो बीषमुपजायते स्मृतिभ्यां नमना कुलमविच्छिन्नं समाधीयते योगीनां समाधिपुक्तं भवति यम

श्रद्धाहीनं समाधि प्रज्ञा पूर्वक इत्येवं उपायप्रत्ययो योगिनां भावति श्रद्धाचेतसः संप्रसादः सा हि ज्ञानीव क व्याप्ती योगिनां पाति तस्या हि श्रद्धा न
स्य विवेकार्थं नो बीषमुपजायते समुपजातवीर्यं स्मृतिरूपतिष्ठते स्मृतुपस्थाने च चित्तमनो कुलं समाधीयते समाहितचित्तं संप्रज्ञाविवेक
उपावर्तेते येन प्रत्ययवस्तु जानाति तदभ्यासात् तदविषयो च वैराग्यादसंप्रज्ञातः समाधिर्भवति ३०

नियमादिनां तत्पक्षसमुपपत्त्या सेनचयमनियमनियमादयोपि सूचिताः तदेवमखिलयोगां रासेपत्रस्य संप्रज्ञातो जायत इत्याह समाहितचित्तस्येति प्रज्ञाया विवेकः
प्रकर्ष उपजायते संप्रज्ञातोऽप्राह तदभ्यासान्नैव तत्तदुपि प्राप्नोत तद्विषयाच्च वैराग्यादसंप्रज्ञातः समाधिर्भवति सा हि केवल्य हेतुः सत्त्वगुरुप्यतारयाति रवो हि नि
रोधश्चिंतय खिलकार्यकरणं न च विना धर्मधिकारादवसादयति ३०

३०

ननु अत्र द्वावप्येवो गोपायस्तर्हि सर्वेषामविशेषेण समाधिनामकत्वे स्यात्तद्वशेन तु कस्यचिद्विद्विः कस्यचिदसिद्धिः कस्यचिद्विरेसिद्धिः कस्यचिच्चिरतरेण कस्यचित्प्रसिद्धिप्रसिद्धतया ह
 तेन ननु नवयोगिनो नरति उपायाः अत्र द्वावप्येवो गोपायस्तर्हि सर्वेषामविशेषेण समाधिनामकत्वे स्यात्तद्वशेन तु कस्यचिद्विद्विः कस्यचिदसिद्धिः कस्यचिद्विरेसिद्धिः कस्यचिच्चिरतरेण कस्यचित्प्रसिद्धिप्रसिद्धतया ह
 पुनरुक्त्या द्वावप्येवो गोपायस्तर्हि सर्वेषामविशेषेण समाधिनामकत्वे स्यात्तद्वशेन तु कस्यचिद्विद्विः कस्यचिदसिद्धिः कस्यचिद्विरेसिद्धिः कस्यचिच्चिरतरेण कस्यचित्प्रसिद्धिप्रसिद्धतया ह

तेन ननु नवयोगिनो नरति उपायाः अत्र द्वावप्येवो गोपायस्तर्हि सर्वेषामविशेषेण समाधिनामकत्वे स्यात्तद्वशेन तु कस्यचिद्विद्विः कस्यचिदसिद्धिः कस्यचिद्विरेसिद्धिः कस्यचिच्चिरतरेण कस्यचित्प्रसिद्धिप्रसिद्धतया ह
 इति तद्यथा मध्योपायः तथा धिमात्रोपाय इति १० तत्र धिमात्रोपायानां तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिनामः समाधिकत्वेन च भवतीति २० मध्यमध्याधिमात्र
 त्वान्नतोपिविशेषः मध्यमध्याधिमात्रोपाय इति ततोपिविशेषः तद्विषयस्य सन्नतमो धिमात्रोपाय इति २१ ईश्वरप्रणिधानाद्वा ईश्वरप्रणिधाना
 समाधिकत्वेनेति मध्यमध्याधिमात्रोपाय इति ततोपिविशेषः तद्विषयस्य सन्नतमो धिमात्रोपाय इति २१ ईश्वरप्रणिधानाद्वा ईश्वरप्रणिधाना
 इति विशेषस्तवर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिधानेनातावसेवेगस्यासन्नतमः किमेतस्मादेवासन्नतरः समाधिर्भवति अथास्यानामे भवति अथोपायतदभिधा
 नादप्येवो गोपायस्तर्हि सर्वेषामविशेषेण समाधिनामकत्वे स्यात्तद्वशेन तु कस्यचिद्विद्विः कस्यचिदसिद्धिः कस्यचिद्विरेसिद्धिः कस्यचिच्चिरतरेण कस्यचित्प्रसिद्धिप्रसिद्धतया ह

पः निगदव्याख्यानेन माप्येताव्याख्यामिति सूत्रातरेण तद्विद्विः कस्यचिद्विरेसिद्धिः कस्यचिच्चिरतरेण कस्यचित्प्रसिद्धिप्रसिद्धतया ह
 हाचिकाकाविकाद्वा आर्जितो मुखी कृतस्तमनुगृह्णाति अभिधानमनागतये ईश्वर इदमस्याभिमतव्यति ततन्मात्रेण नव्यापारतरेण शेषेण सुगम ३१

पाटी०
१६

ननुचेतनाचेतनाम्यामेवद्वयं नायेन द्विभवेदचेतनस्तर्हि प्रधानविकारणामविप्रधानमध्यपातातयचनतस्यावर्जनमचेतनत्वात् अथचेतनस्तथापिचितिशक्तेरौदासीन्यादसंसा
रितपास्मितादिविरहाकुत आवर्जनं कुत आभिधानमित्याशयवानाह अथप्रधानेति अत्रसूत्रेणोत्रमाह क्लेशकर्मविपाकाशपैरपरामर्शः पुरुषविशेष ईश्वरः अविद्याद
यः क्लेशाद्विशेषस्त्वमीपुरुषसंसारिकं विविधदुःखप्रहारेणोतिकुशलाकुशलाकुशला नीतिधर्मीस्तेषांचकर्मजत्वादुपचारात्कर्मविपाकोजात्यापुमोगाविपाका
नुगुणावासानास्तान्निजभूमौ आशेरतद्रत्याशयाः नहिकरभजातिनिर्वर्तकं कर्मप्राग्भवीयकरभोगभाविताभावनांनपानयदप्रियनक्तितावत्करभोवितापभोगाप
कल्पतेतस्माद्भवेतिकरभजोत्यनुभवजन्माभावनाकरभविपाकानुगुणोतिनन्वमाक्लेशादयोबुद्धिर्धर्मानकयंचिदपिपुरुषपरामर्शति तस्मात्पुरुषग्रहणादेवतदपरा

अथप्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः को यमीश्वरोनामेतिक्लेशकर्मविपाकाशपैरपरामर्शः पुरुष ईश्वरः अविद्यादयः क्लेशाः कुशलाकुशलानिकर्मीणि तत्फलं विपाकः
दनुगुणावासाना आशयास्तेचमनसि वर्तमानाः पुरुषेव्यविश्वेतेसहितस्तत्त्वमोक्तेति यथाजपः पराजयोदुर्बुध्तिमानः त्वामिनिव्यपदिश्यते योस्य
नेनमोगनापरामर्शः सपुरुषाविशेष ईश्वरः केवल्यप्राप्तास्तर्हिसंतिचवहवः केवलिनतेत्रिणीशिवंधनानित्वाकेवल्यप्राप्ताः ईश्वरस्यकातुत्संबंधोनभूतो नभा
वीयथायुक्तस्य पूर्वीबंधकोटिः प्रजापते नैवमीश्वरस्य यथावा प्रकृति लीनस्योत्तराबंधकोटिः संभाव्यते नैवमीश्वरस्य सहसदेवमुक्तः सदैव ईश्वर इति ३२

मर्शसिद्धेः क्लेशकर्मस्यादिनेत्यात आह तेचमनसि वर्तमानाः संसारिके पुरुषेव्यपदिश्यंतेकस्मात्सहितस्तत्त्वमोक्ताचेतपितैतितस्मात्पुरुषावादीश्वरस्यापितत्संबंधः
प्राप्तरितित्यतिषेधउपपद्यतस्याहपोहनेनुबुद्धिस्तोनापिपिपुरुषमात्रसाधारणो नभोगेनापरामर्शः सपुरुषः विशेष ईश्वरः विशिष्यतइति विशेषः पुरुषांतराद्यवच्छिद्यते विशेषोप
दव्यावसथ दर्शयितुकामः परिचौदनोपूर्वपरिहरति केवल्यप्राप्तास्तर्हि प्रकृति लपनामो प्रकृतौबंधः वैकारिकोबंधो विदेहनादक्षिणाबंधो दिव्यादिव्यविषयभोगभाजोता
म्यमभित्रीणिबंधनानि प्रकृतिभावनासंस्कृतमनेसोहिदेहपातानंतरमेव प्रकृति लपतामापन्ना इति तरेषां पूर्वीबंधकोटिः प्रजापते तेनोत्तरकोटिविधानमात्रमिहातु पूर्वीपरको
टिनिषेधइति संक्षिप्तविषयदर्शयतिसतुसदैवमुक्तः सदैव ईश्वर इति ज्ञानक्रियशक्तिसंपदैवार्थ ३२

१६

पा. १७.

१७

उत्तरं तस्मिन्निमित्तं मुनिस्तृतीयां पुराणां निशास्त्रं चोदयति शास्त्रं पुनः किं निमित्तं प्रत्यक्षानुमानपूर्व हि शास्त्रं न चेश्वरस्य सत्त्वप्रकर्षकस्य चित्तस्य क्षमनुमा
नं वास्ति न चेश्वरप्रत्यक्षमवशास्त्रमिति युक्तं कल्पयित्वा पिह पंचपादात्मैश्वर्यप्रकाशनापेति भावः परिहरति प्रकृत्य सत्त्वनिमित्तं यममिसंधिः संज्ञापूर्वदेष्टावदीप
रप्रणीतेषु प्रवृत्तिमा मर्थादर्थी व्यभिचारविनिश्चयात्मा मा रापे सिद्धं न चेषधिभेदा नंतरं संयोगविशेषा र्णावतत्तद्वर्णावा यो हारेण सहस्रेणा विपुरुषा मुपैजौ किक्रम
मा रा व्यवहारीशक्तः कर्तुमन्वप्यतिरेको न चागमादन्वप्यतिरेको ताभ्यां चागमस्तत्संज्ञानमयो रनादित्वा दिति प्राजादयितुं युक्तं महाप्रलये तत्संज्ञानयो विच्छेदात्

तस्मिन्निमित्तं शास्त्रं पुनः किं निमित्तं प्रकृत्य सत्त्वनिमित्तं ३४

न च तद्वा वे प्रमाणाभावः अभिज्ञं प्रधानविकारो जगदिति हि प्रतिष्ठादपि व्यते सदृशपरिणामस्य विमदृशपरिणामता इष्टा यथा क्षारे क्षुरसा देर्दधि गुडादि
रूपं विमदृशपरिणामता च दृष्टं तदिह प्रधानेना विमदृष्टं हंकारादिरूपविमदृशपरिणामे तस्मात्ताभा व्यं कदाचित्सदृशपरिमेनापि सदृशपरिणामस्तस्य ताभ्यां वत्स्या
मच महाप्रलयः न स्यात्संज्ञापूर्वदप्रमाणता वा दूगवती वपि गजितरजस्तमो मला वराणां तपा परितः प्रद्योतमानं बुद्धिसत्त्वमा स्तेष्वनथा चाभ्युदयनिष्ठे प सोपदेशपरोप
वेदिता गिरिभ्वरप्रणीतस्तत्बुद्धिसत्त्वप्रकर्षो देवमचितुमर्हति न च सत्त्वो कर्षो रजस्तमः प्रप्रको विममविप्रलेभौ संभवतः तत्सिद्धं प्रकृत्य सत्त्वनिमित्तं शास्त्रं मिति ३४

१७

स्मादेतत् प्रकर्षकार्यतया प्रकर्षबोधपट्टात्प्रशेषवदनुमानंमवेत्तत्वागमउत्पत्त्याहृतयोरिति नकार्षत्वेन बोधपतिश्रुतिवनादिवाच्यवाचकभावसंबन्धेन बोधपतीत्यर्थः
ईश्वरस्य हि बुद्धिसत्त्वे प्रकर्षे विस्मृते शास्त्रमपि तद्वाचकत्वेन तत्र वर्तत इति उपसहरसेन स्मादीश्वरबुद्धिसत्त्वप्रकर्षवाक्यात्शास्त्रादेन द्रव्यज्ञापने विद्यये राविषयिणो लक्षणात्
सदेवेश्वरः सदेवमुक्त इति तदेवंपुरुषांतराद्यबाधितेश्वरांतरादपि व्यवच्छिन्न इति तच्च तस्येति अतिशय विनिर्मेक्तिमाह नतो वदितिकुतः पदेवेति कस्मात्सर्वातिशयविनिर्मुक्तं तदे

एतयोः शास्त्रोक्तं योरीश्वरसत्त्वे वर्तमानयो रनादिः संबंधः एतस्मादेतद्वृत्तिरसदैवेश्वरसदैवश्वमुक्त इति तच्च तस्यैश्वर्ये साम्यातिशयान्तिशयविनिर्मुक्तं न तावदैश्वर्योत्तरेणातद्वृत्तिशयनेष देवातिशयिष्यात् तदेव तस्यैश्वर्यं तस्माद्यत्र वा व्याप्तिरैश्वर्यस्य सदैवेश्वर इति न च तत्समानमैश्वर्यं प्राणिकस्मात् तद्वृत्तौ च योरेकस्मिन् पुनरुक्तकामिने अर्थेन वा मिदं मस्तु पुनरागमोक्तिरित्येकस्य सिद्धावितरस्य प्राक्कायविद्यातदनन्तं प्रसक्तं द्वयोश्चतुस्र्ये पुनरुक्तकामितार्थं प्राप्तिर्नास्ति अर्थेन विरुद्धत्वात् तस्माद्यस्य साम्यातिशयविनिर्मुक्तमैश्वर्यं सदैवेश्वरः सच पुरुषविशेष इति ३५

भवेत्तु सत्यं आहतस्माद्यन्नेति अनिशयनिष्ठा मप्राप्तानामोपचारिकमैश्वर्यमित्यर्थः साध्यविनिर्मुक्तिमाहनवतत्समानमिति आकाष्यप्रविहते हतातद्विधातादनृतं अत्र
नत्वेवाहुकोरपि प्राकाम्यविधानः कार्यनुसृतेरुक्तौ वा विरुद्धधर्मसमाप्तिमितमेकदाकार्येषु पलभ्येतेत्याशयवानाह द्रयोश्चेति अविरुद्धमिप्रापयेवाप्रत्येकमाभ्यस्त्येकतम
मैरेके नैवेनानाभाः कृतत्वात् संख्यकारित्वेवानेकस्त्रिदीश्वरः परिषद्गत् नियेशनायोगिनो वधार्थो जायात् कल्पनागोरचप्रसंगाच्चेति द्वयंतस्यात्तर्वमवदत् ३५

पा. टी.
१८

एवमस्य क्रिया ज्ञानशक्तौ शास्त्रप्रमारा मभिधाय ज्ञानशक्तवस्तुमानं प्रमारायति किंच तत्र निरतिशयसंबन्धवद्दीजं व्याचष्टे यदिदमिति बुद्धिस्तत्वावकतमोपगमनारतमेन
यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकं च समुच्चयेन च वर्तमानानां प्रतीतिव्यापारानां ग्रहणं तस्य विशेषात्म्यं बुद्धितिसर्वज्ञवीजं कारणां कश्चित्किंचिदेवातीतादिगृह्य
निकम्बिदुक्तकम्बिदुहतरं कम्बिदुहतरं मिति ग्राह्यापेक्षया परा स्यात्प्राप्तं वदन्वहं ते एतद्विवर्द्धमानं यवनिः कृतमतिप्राप्तसर्वज्ञरतितदनेन प्रमेयमात्रं कथितं अ
त्र प्रमारायति अस्तिकाष्टा प्राप्तिः सर्वज्ञवीजस्येति साध्यनिर्देशः निरतिशयत्वं काष्टायतः परमतिशयवतानां स्तोतितेन नावधिमात्रेण सिद्धसाधनं सातिशयतादिति हेतुः

किंच ११ तत्र निरतिशयं सर्वज्ञवीजं यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयानां द्विष्यन्त
रामत्यं बुद्धितिसर्वज्ञवीजमेतद्विवर्द्धमानं यवनिः निरतिशयं सर्वज्ञः अस्तिकाष्टा प्राप्तिः सर्वज्ञवीजस्य
सातिशयत्वात् परिमारावदिति यत्र काष्टा प्राप्तिज्ञानस्य सर्वज्ञः सच पुरुष विशेष उक्ते ३६

यसातिशयं तत्सर्वं निरतिशयं यथा कुवला मलकविलेखु सातिशयं पुरुष आत्मनि निरतिशयमिति व्याप्तिदशपतिपरिमास्यवत् न च गरिमादिमिर्गुणैश्च भिन्नैश्च रतिमां प्रतः
नक्तुवयवगणिमानिशयागरीमावपावनः किंवा परमाणुभ्यः आत्मा कस्य विषयो पावेत केचन तेषां सर्वेषां प्रत्येकं वर्ति नो गरिमाः समाहृत्य गरिमवर्द्धमाना मिमानः ज्ञानं मुनप्रविज्ञे
प्रेमप्येतत्सैकद्विदुहविषयतया पुक्तं सातिशयमिति नयमिच्छाः उपसंहरति यत्र काष्टेति ३६

१८

ननु संतिवतहवस्तीर्थकरा बुद्धा हेतकपिल विप्रमृतपस्तकस्मात्त एव सर्वज्ञानमवयवस्मादनुमानादित्यत्र आह सामान्येति कतस्तर्हि तद्विशेषप्रतिपत्तिरित्यत्र आह तस्येति बुद्धादि
 प्रणीतआगमाभासो नत्वा गमः सर्वप्रमारा बाधितक्षणाकनेरास्यादिमागे वदेशकत्वेन विप्रलम्भकतादिति भावः तेन भूतिहासपुराणालक्षणादागमत आगच्छेति बुद्धिमा रोक
 हंति च स्मादभ्युदयनिः श्रेयसो वा यादस्या गमः तस्मात्संज्ञा विशेषप्रतिपत्तिः संज्ञा विशेष्यः शिवेश्वरादिः क्रत्यादिषु प्रसिद्धः आदिपदेन पठंगतादृशा व्यपत्तेरिति ही ते यथो

सामान्यमात्रोपसंहारेक्तो पक्षः प्रनुमानं विशेषप्रतिपत्तिमर्थमिति
 संज्ञादिविशेषमिति पत्तिशगमतः पर्यवेष्ट्या ३७

क्तवापुपुराणो सर्वसत्तात्त्विकानादिवोधः स्वतंत्रेता नित्यमनुमतिः अनेतशक्तिभ्रतिमो विधिजाः षडाहंरंगा निमहेश्वरस्य तथा ज्ञानं देराग्यमैश्वर्यतपः सत्यं शक्त
 माधतिः सुखत्वमान्मतेवो धी सुविष्णुत्वमेव च अयमनि दर्शयता नित्यं तिष्ठति शंकर इति ३७

स्यादेतत्तन्मिमांसकस्य भावतो वैराग्य निशपसंपन्नस्य स्वार्थे तस्मात् संभवात् कारुणिकस्य चतुर्वैकतानजनसर्जनपरस्वदुःखबहुज्जीवलोकजनानुपपत्तेरप्रयोजनस्य च प्रेक्षा
वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः क्रियाशक्तिशालिनोपिनजगत्क्रियेत्यत आह तस्यात्मानुग्रहाभावे पीतिभूतानां प्राणिनामनुग्रहः प्रयोजनं शब्दाद्युपभोगविवेकख्यातिरूपकार्यकरणात्कि
लचरितार्थचित्ते निवर्तते ततः पुरुषः केचलीमवेति श्रुतस्तत्र प्रयोजनाय कारुणिको विवेकख्यातुपायं कथयति तेन चरितार्थत्वाच्चित्तस्य जंतुनीश्वरपुरुषापुरोपसहायः सत्त्वदुः
खेभावपन्नपि नाकारुणिकः विवेकख्यातुपायकथनाभूतानुभूतानुग्रहद्वारमाह ज्ञानधर्मोपदेशेनेति ज्ञानं च धर्मश्च ज्ञानधर्मौ तपोरुपदेशेन ज्ञानधर्मसमुच्चयात्तत्र विवेकख्या
तिपरिष्कारकत्वं प्रलये ब्रह्मणो दिनावसाने च सत्यलोकवर्जं जगदस्तमेति महाप्रलये सत्यलोकस्य ब्रह्मणोपि निधने संसारिताः पुरुषानुद्धरिष्यामीति केवलं प्राप्य पुरु

तस्यात्मानुग्रहाभावेति भूतानुग्रहः प्रयोजनं ज्ञानधर्मोपदेशेन केवलं प्रलपमहाप्रलयेषु संसारिताः पुरुषानुद्धरिष्यामीति तथा चोक्तं आदिवि
द्वान्निमीराचित्तमधिष्ठापकारुण्यं दृग्गवान् परमधिरासुरपेति ज्ञातमाना पतन्मोवाचेति ३८

षा उद्धता भवन्तीत्यर्थ एतच्च कर्तव्यं प्रपुक्तस्य ज्ञानधर्मोपदेशनं कापि ज्ञानास्यपि सिद्धमित्याह तथा चोक्तं पंचशिखाचार्येण आदिविद्वान्कपिल इति आदिविद्वानिति पंचशि
खाचार्यवचनं आदिमुक्तस्वप्नतानादिपुरुषविषये न त्वनादिमुक्तपरमगुरुविषये आदिमुक्तेषु कदाचिन्मुक्तेषु विद्वत्सुकपिलोस्माकमादिविद्वान्मुक्तः सरस्वगुरु इति
कपिलस्यापि जायमानस्य महेश्वरानुग्रहादेव ज्ञानप्राप्तिः श्रूयते इति कपिलो नाम विद्वान्भवतारविशेषः प्रसिद्धस्वयं महेश्वरस्यार्थस्तस्यापि सत्ययोगप्राप्तिवेदं श्रूयते इ
ति सरस्वेश्वर आदिविद्वान्कपिलो विद्वान्स्वयं भवति भावः स्वायं भुवनां त्रीश्वर इति भावः ३८

संप्रति भगवतो ब्रह्मादिभ्यो विशेषमाह सरण इति ध्यातुं निकासरण इति सूत्रं सर्वेषां भविगुरुः कालेनानवच्छेदात् व्याचष्टे पूर्वत्वेन कालस्तु शतवर्षादिः अवच्छेदार्थेन अवच्छेदेन प्रयोजनेन नोपावर्त्तनेन वर्त्तते प्रकृष्य गतिः प्राप्तिः प्रत्येन व्यञ्जगतात्तदनेन प्रबोधेन भगवानीश्वरो दर्शितः संप्रति तत्र सिद्धान्ते दर्शयितुं तस्य वाचकमाह तस्य वाचकः प्रमाणः व्याचष्टे वाच्य इति तत्र परेषां मते विमर्शद्वारेणोपन्यस्यति किं न स्येति वाचकत्वं प्रतिपादकत्वमित्यर्थः परहिपश्यंति पक्षिस्त्वाभाविकः शब्दाद्यैः संबन्धः केनेनास्माच्छब्दादपमर्थः प्रत्येन व्यस्येवमात्मकेनाभिव्यक्ष्यततो यत्र नास्ति संबन्धस्तत्र संकेतशतेनापिन व्यज्येत नहि प्रदीपव्यंग्यो धटो यत्र नास्ति तत्र प्रदीपसहस्रं

सपक्षपूर्वेष्वापि गुरुः काले तानवच्छेदात् पूर्वहि गुरुः कालेनावच्छिद्यते यत्रावच्छेदार्थेन कालो नोपावर्त्तते सपक्षपूर्वेष्वापि गुरुः यथा
 सप्तमस्य दौ प्रकर्षगत्या सिद्धतात्तिकान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः २४ तस्य वाचकः प्रगावः वाचा ईश्वरः प्रगावस्य किमस्य संकेतकृतं वाच्यवा
 चकत्वं अथ प्रवृत्तिपत्रकाशवदवस्थितिमिति स्थितौ स्य वाच्यस्य वाचकेन सह संवेधः संकेतस्तु ईश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनपति यथावस्थितः
 पिता पुत्रयोः संवेधः संकेतेनावयद्योत्यनेन अप्रमस्य पिता अप्रमस्य पुत्र इति ३५

रागपि शब्दो व्यक्तुं हतं संकेतस्तु करमशब्दो वारणो वारणप्रतिपादको इदं नतः संकेतकृतमेव वाचकत्वमिति विप्रश्यामि नतमवधारयति स्थितोऽस्येति अयमभिप्रा
यः सर्ववशब्दसर्वकार्याभिधानमर्थानि स्थितैवेष्टा सर्वाकारणैरर्थैः स्वाभाविकः संबंधः ईश्वरसंकेतस्तु प्रकाशकश्च निष्प्रामकश्च तस्य ईश्वरसंकेतकृतश्चास्य वाचका
प्रभृति विभागः तदिदमाह त्वं केतस्त्वीश्वरस्येति निदर्शनमाह यथेति ३

पाटी
२०

ननु शब्दस्य प्राधानिकस्य महाप्रलयसमये प्रधानमावमुपगतस्य शक्तिरपि प्रलीना ततो महादिक्कमेरणोत्पन्नस्य वाचकस्यैव माहेश्वरेण संकेतेन न शब्दावाचकशक्तिरभिज्व
ल्यितुं विनष्टशक्तित्वादिसत्ताहसर्गोतरेष्वपि तिष्ठति सहशक्त्या प्रधानस्यामुपगतः शब्दस्तथापि पुनराविर्भवस्तच्छक्तिपुक्तएव विभवेति वर्धति पातसमधिगतम्

सर्गोतरेष्वपि वाच्यवाचकशब्दोपेक्षस्तथैव संकेतः क्रियते संप्रतिप
त्तिमित्यत आनित्यशब्दार्थसंबन्धस्यागमिनः प्रतिजानते विज्ञात
वाच्यवाचकत्वस्य योगिनः २६

पानसमधिगतम् इव वा द्विज्जोमेघविमृष्टवारिभागसारवसेकात् तेन पूर्वसंबन्धसंकेतः क्रियते भगवता इति तस्मात्संप्रतिपत्तेः सदृशव्यवहारपरं प्रापानित्य
तपानित्यशब्दार्थयोः संबन्धो न कूरट्स्थितिर्नित्यस्यागमिकोः प्रतिजानते न पुनरागमनिरपेक्षाः सर्गोतरेष्वपि तादृशएव संकेत इति प्रतिपत्ता इति भावः

२०

वाचकमाख्यादुप्रणिधानमाह तज्जपस्तदर्थभावनं व्याचष्टे प्रगावस्येति भावनं पुनः पुनश्चेतसि निवेशनं तज्ज किं सिध्यतीत्यत आह प्रगावमिति एकस्मिन् भगवति श्रानति
चित्तं अत्रैव द्योपासिकी गथा मुदा हरति तथा चेति ततश्चैव सतः प्रत्यक्षेन साधितं कलजा मेन तमनुगृह्णाति किंचा परमस्यात् ततः प्रत्यक्षेन साधितं गमोप्यंतराया भावश्च प्रतीये वि
परीतमच तिविजानातीति प्रत्यक्षं सच सीचेत नश्चेति प्रत्यक्षेन नो विद्यावान् पुरुषः तदनेन श्वरात् शाश्वतिकं तत्त्वोक्तं संपन्नं बहिर्धावतो निवर्तयति प्रतीचश्चेत
नस्याधिगमो जातं स्वरूपतोऽसंभवति अतराया वक्ष्ये मां रास्तदभावं च अस्या विवराणां वेतावदिति स्वमात्मानं स्वरूपं रूपं गहरो नाविद्या समायेपितान् धर्मा निवे

तज्जपस्तदर्थभावनं प्रगावस्य जपाः प्रगावाभिधेयस्य च ईश्वरस्य भावनं तदस्य योगिनः प्रगावं जपतः प्रगावार्थं च भावयन् श्रितमेकाग्रं संपद्यते त
थाचोक्तं स्वाध्यायाद्योगमासीत् योगात् स्वाध्यायमा मनेत् स्वाध्याययोगं संपत्त्या परमात्मा प्रकाशयति किंचा संभवति ३० ततः प्रत्यक्षेन साधितं
धिगमोप्यंतराया भावश्च वेतावदेतराया धिप्रभतपः सेतोवदीश्वरप्रणिधाना ज्ञमवति स्वरूपं दर्शनं मय्यसंभवति यथैव ईश्वरः पुरुषः शुद्धः
प्रसन्नं केवलं उपमर्गः तथाप्येव बुद्धेः प्रति संवेदी पुरुष इत्येवमधिगच्छति ४१

बुनिमन्वीश्वरप्रणिधानमीश्वरविषयं कथमिव प्रत्यक्षेन साक्षात्करोत्यतिप्रसंगादित्यत आह यथैवैश्वर इति शुद्धः कूटस्थ इत्येतयोदयपरहितः प्रसन्नः जै
शेवर्जितः केवलो धर्मापेतः अतएवानुपमर्गः उपमर्गो जात्यापुमर्गाः सादृश्यं किंचिद्देहाधिष्ठानत्वादीश्वर इति बुद्धेः प्रति संवेदीति तदनेन प्रत्यक्षं गहरो
व्याख्याते असेत विधर्मिणोऽस्य तर्था नुचिंतनेन तदितरस्य साक्षात्कारमकल्पते सदर्शार्थं नुचिंतनेन सदृशांतरसाक्षात्कारोपि योगितामनुभवति एकशास्त्रा
मास इव तत्सदृशार्थं शास्त्रांतरज्ञा मोष योगितोपपत्तिस्तु स्यात्प्रमिसाक्षात्कारहेतुर्न परात्मनीति सर्वप्रवदते ४१

पा.टी.
२१

पृच्छति अथ कश्चित् सा मायेनोत्तरं पश्यति विशेषसंख्ये पृच्छति कश्चित् उत्तरं व्याधीत्यादिसूत्रं अंतराधानवर्ताश्च विनवृत्तयो यो गंत राया योगविरोधिनश्चित्तस्य विक्षेपकाः वि
त्रे त्वच मीध्या ध्यादयो मो गा द्विषिषंति अपनयेती अपनयेतीति विक्षेपा योगप्रतिषेधात्वे हेतु माहसहेतु रति संशयः भ्रांतिदर्शने तावद्वृत्तितया वृत्तिरिरोधपक्षौ मे विनवृत्तयो
व्याधिप्रवृत्तपक्षेपि वृत्तिसाहचर्यं तत्पक्षेपक्षेपार्थः पृष्टार्थं न्याचये व्याधिरिति ध्यानवो वातपित्तश्लेष्माः शरीरधारणात् अक्षितपीताहारपरिणामविशेषो र
सः करणानां द्विष्याणितेषां वैद्यस्य मृनाधिकभावरति अकर्मण्यता कर्म नर्हता संशय उभयकोटिस्थगविज्ञानं संप्रतद्वपप्रतिषेधेन संशयविषयो सयोरभेदे उभ

अथ केन रायौ चेतस्य विक्षेपाः के पुन स्ते किं पंतो वेति २८ व्याधिस्थान संशयप्रमादा लस्याधिरतिभ्रांतिदर्शना लब्धम् भिक्तत्वा न वृत्तित्वानि चित
विक्षेपास्तैरायाः नचोत्तरा यश्चित्तस्य विक्षेपाः सहेते विनवृत्तिर्भवंत्येतेषां प्रभावे न भवंति पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः तत्र व्याधिर्घातुरसंकरणो वैषम्य
स्थानमकर्मण्यता चित्तस्य संशय उभयकोटिस्थगविज्ञानं स्यादित्येवं नेव स्यादिति प्रमादः शमादि साधनानां प्रभावे न आलं स्यात् चित्तस्य गुरु
त्वादप्रवृत्तिः अतिरतिश्चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गद्वैः भ्रांतिदर्शनां विषये यज्ञाने अलब्धम् भिक्तत्वे स मा धिभ्रमे रजाः अनवस्थितत्वे पञ्चज्ञा
यां भ्रमोचितस्याप्रतिष्ठा समाधिप्रतिष्ठा समाधिप्रतिष्ठे मे हि सा तितद्वस्थितं स्यादिति एते चित्तविक्षेपा नवयोगप्रलाः योगप्रतिषेधायोगांतरा

वाः इत्यभिधीयते २१

यकोटिस्थगो स्पर्शरूपा वातर विशेषविवक्षया त्रमेदेनोपग्यासः अभावमकरांतरा पयत्तुति पावतः कायस्य गुरुत्वे ककादिना चित्तस्य गुरुत्वं तमसा गद्वस्त
ह्मा मधुमत्यादयः समाधिभ्रमपः लब्धम् भ्रमेदितावतैव सुस्थितमस्य स मा धिभ्रमः स्यात् तत्तत्तस्या अपि भ्रमरपायः स्यात् यस्मात्तस्माधिप्रतिष्ठे मे तदव
स्थितं स्यात् तस्मात्तत्र प्रपत्तिरयमिति २२

२१

पा.टी.
२१

यच्छति अथ करति सामान्येनोत्तरं पञ्चविंशतिविशेषसंख्ये यच्छति कश्चित् उत्तरं व्याधीत्यादिसूत्रं अंतराधानवर्तताश्च विनवत्तयो योगांतराधा योगविरोधिनश्चित्तस्य विक्षेपकावि
ते त्वच्च मीध्या ध्यादयो मो गा द्विविधंति अपनयेती अपनयेतीति विक्षेपायोगप्रतिषेधत्वे हेतु माहसहेतुसंशयः भ्रांतिदर्शनेतावद्वृत्तित्वावृत्तिरौधपक्षौ मेपिनवत्तयो
व्याधिप्रवृत्तपक्षेपिद्वितीयाहवर्षातत्प्रातिपक्षादसर्थः पट्टादीनव्याचये व्याधिरिति ध्यानवो वातपित्तश्लेष्माशाः शरीरधारणात् अक्षितपीताहारपरिणामविशेषो
सः करणानां द्विप्राणितेषां वैद्यस्य मनाधिकभावरति अकर्मण्यता कर्मनहेता संशय उभयकोटिस्वगविज्ञानसंशयतद्वपप्रतिषेधत्वेन संशयविषयो सयोरभेदे उभ

अथ केतरा यौ चेचित्तस्य विक्षेपाः के पुन स्ते किं पंतो वेति २८ व्याधिस्त्वानसंशयप्रमादात्तस्याधिरतिभ्रांतिदर्शनालक्ष्यम् मिकत्वा नवस्थितत्वा निवृत्त
विक्षेपास्तैराधाः नचोत्तरा यश्चित्तस्य विक्षेपाः सहेते वितद्वृत्तिर्भवंत्येतेषां प्रभावेन भवंति पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तपः तत्र व्याधिर्हीतुरसंकरो वैषम्य
स्यानमकर्मण्यता चित्तस्य संशय उभयकोटिस्वगविज्ञानस्यादिदमेवं नेव स्यादिति प्रमादः शमादि साधनानामभावने आलस्यकायचित्तस्य गुरु
त्वादप्रवृत्तिः अचिरतिश्चित्तस्य विषयसंशययोगात्मागद्वैः भ्रांतिदर्शने विषये यजाने अलक्ष्यम् मिकत्वे स माधिममेरणाः अनवस्थितत्वे पञ्चज्ञा
यां भूमेचित्तस्याप्रतिष्ठा समाधिप्रतिष्ठा समाधिप्रतिष्ठे मेहि सति तद्वस्थितं स्यादिति एते चित्तविक्षेपा नवयोगप्रलाः योगप्रतिषेधायोगांतरा

वाः इत्यभिधीयते २१

यकोटिस्पर्शस्पर्शरूपावातरविशेषविवक्षया त्रमेदेनोपन्यासः अभावमकरांतरा पयत्तुतिपावतः कायस्य गुरुत्वे ककादिना चित्तस्य गुरुत्वं तस्मा गद्वैत्
ह्या मधुमत्पादयः समाधिभ्रमपः लक्ष्यम् मेर्यदितावतैव लुप्तिमस्य स समाधिभ्रमः स्यात्तत्तत्तस्या अपि भ्रमरपायः स्यात् यस्मात्तस्माधिप्रतिष्ठे मेतदव
स्थितं स्यात्तस्मात्तत्र प्रपत्तिरिति २२

२१

न केवलं न वा तदा दुःखादयोऽप्यस्य तत्सह भुवो भवतीत्याह दुःखेत्यादिप्रतिकूलवेदनायं दुःखं आध्यात्मिकं शारीरं व्याधिवशात् मानसं च कामादिवशात् आधिभौतिकं
कं व्याद्यादिजनितं आधिदैविकं महर्षीणादिजनितं तच्चैतद्दुःखं प्राप्तिमात्रस्य प्रतिकूलवेदनीयतया हेमामित्याह येनाभिहता इति समाख्यं गूरु कविरोधी अ सिद्धतः प्राणो य

दुःखदौर्गन्ध्यमेजयत्वश्वासप्रश्वासविक्षेपसह भुवः दुःखमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च येनाभिहताः प्राणिनस्तदपघाताय प्रयत्नं
तेतत्तद्दुःखं दौर्गन्ध्यमिच्छाविविधाता चेतसः क्षोभः यदंगाभ्येजयतिकं यत्तदंगमेजयत्वं प्राणोपहाहं वायुमाचामतिश्वासः यत्तदौष्ण्यं वापुनिः
सारयति सप्रश्वासः एते विक्षेपसह भुवः विक्षिप्तचित्तस्यैतदेवं तिसमाहितचित्तस्यैतत्तत्तमं चति ७३

हा हं वायुमाचामतिपिबतिप्रवेशयति तियावत्तश्वासः समाख्यं गूरु कविरोधी अ सिद्धिमेति प्राणो यत्तदौष्ण्यं वापुनिश्चारयति निःसारयति सप्रश्वासः समाख्यं
गूरु कविरोधी ७३

पा. टी.
२२

उक्तार्थोपसंहारसूत्रमवतारयति अथैतदिति अथोक्तार्थानंतरमुपसंहारनिर्देशसूत्रमाहेति संबोधः निरोद्धव्यत्वे हेतुरुक्तः समाधिप्रतिपक्षान्तिपक्षयोर्भ्रमप्रति-
षेधनादिसम्भवासमात्रमुक्तं तथापि वैराग्यमिह तत्सहकारितया ग्राह्यमिहाह ताभ्यामुक्तं न क्षणभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः तत्र तयो रभ्यामेवागप्योर्मध्ये अयास-
स्यावतरोक्तस्येति तत्प्रतिषेधार्थमित्यादि एकमेकत्वमीश्वरः प्रकृतत्वादिति वैनाशिकाणां तत्सर्वमेकाग्रमेव चित्तं नास्ति किंचिद्विद्विन्नमिति तदुपदेशानां तदर्थानां च प्रवृ-
त्तीनां वैषम्यमित्याह पक्षवित्तिपक्षमते प्रत्यक्षे अर्थमातो रकस्मिन्ननेकस्मिन्वानियतेषां वदार्थावभासमुत्पन्नतत्रैव समासमने प्रत्यगाभिप्रायान्तावत्प्रथमं हीत्वा

अथैते विक्षेपः समाधिप्रतिपक्षाः ताभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः तत्राभ्यासस्य विषयमुपसंहारनिर्देशमाह तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्वाभ्यासः
विक्षेपप्रतिषेधार्थमेकतत्वावत्वं चित्तमभ्यसेत् यत्तदुपसंहारमिदं तत्प्रत्यक्षमात्रेक्षणादि कंच चित्तं तत्सर्वमेव चित्तं रको गन्ता स्तेव विद्विमे य
दि पुनरिदं सर्वतः प्रत्याहूय एकस्मिन्नेत्येवमाधीयते तदा भवत्येकाग्रमित्यतो न प्रत्यर्थं निषेधः ४४

यतिरमपि पश्चात्कस्मान्न गृह्णीत्यत आह क्षणिकं च क्षणस्याभेद्यत्वेन पूर्वपश्चाद्भावस्याप्यभावः अस्मिन्मते त्वक्षणाद्विषये एकस्मिन्नेव स्मिन्वानवस्थितं
प्रतिक्षणां मतं द्विष्योपादानपरित्यागाभ्यां विषयानिषेधे विद्विन्नमनोविक्षेपरिणामः यनीयशक्ये काज्जता आधातमिति दुपदेशप्रवृत्त्योर्नानर्थक्यमित्याह पदि
पुनरिदमिति उपसंहारति अतो नेति ४५

२२

वेना। शिकमुष्ठापप्रतिषेधोपीतिमाप्रदेकस्मिन्क्षणागिकेचित्तेकामताधानप्रपन्नचित्तसंतीनेत्वादावक्ष्यगिकेविक्षेपप्रपन्नीयहकाग्रताधासतइत्यर्थः तदेदिकल्प
दुष्प्रतिनस्पति तस्पति तस्पदर्शनैकाग्रतापदिप्रवाहचित्तस्यचित्तसंता नस्पवाधर्मः तच्चैकंक्रमवदुत्पादेपुप्रत्ययेनमुगतंतास्तिप्रवाहचित्तं कुतोपद्यावदस्तिनस्पस
ईस्पक्षगिकत्वादक्षिणस्यचासत्वाद्वर्तनदर्शनइतिभावः द्वितीयकल्पगह्यति अथेति सावत्तस्यप्रवाहसंशः प्रत्ययः परमार्थः सन्नतस्यप्रत्ययेकाग्रताप्रपन्नसाध्या
धर्मः दुष्प्रतिनस्पति सर्वः सावत्तप्रवाहापेक्षयासदृशप्रवाहीचाविसदृशप्रवाहीवाअतः परमार्थसत्ताहपेगाप्रत्यर्थनियतत्वाद्यदर्थनियतत्वाद्यदर्थभासउत्पन्नस्तत्रसमाप्त

योपिसदृशप्रत्ययप्रवाहेराचित्तमेकाग्रं प्रत्यतेतस्यैकाग्रतापदिप्रवाहचित्तस्यधर्मस्तदैकंतास्तिप्रवाहचित्तं क्षणिकत्वात् अथप्रवाहांशस्यैवप्रत्य
यस्यधर्मः सर्वः सदृशप्रत्ययप्रवाहीचाविसदृशप्रत्ययप्रवाहीचाविसदृशप्रत्ययप्रवाहीचाप्रत्यर्थनियतत्वादेकाग्रवेतिविद्विप्रवित्तानुपपत्तिः त
स्मादेकमनेकार्थमवस्थितं चित्तमिति पदिवचित्तैकैकानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्ययोजापेरन्यथकथमस्यप्रत्ययदृष्ट्याम्यः सताभवेत् अन्यप्र
त्ययोपचित्तस्यैकमीशपस्याम्यप्रत्युपभोक्ताभवेत् ७५

त्वाहेकाग्र एवेतिविद्विप्रवित्तानुपपत्तिः पदपनेधनैकाग्रताअधीपतइति उपसंहरतितस्मादितिउतोपचित्तमेवामनेकार्थमवस्थितं चेत्साहपदिवचेतिपथाहिमेनेताधी
तस्यशास्त्रिसनचैत्रः स्मरति यथा मेनेरोपचित्तस्याप्युपपत्त्यप्यप्यवाक्यं शपस्यकलेतदसैवंधी चैत्रोनभुंक्ते एवं प्रत्याधानरदृष्टस्यप्रत्ययोत्तरं नस्मरेत्त्वस्योत्तरं प्रचित्त
स्यवाक्यं शपस्यकलेचनप्रत्ययोत्तरं नभुंजीतेत्यर्थः ७५

पा. टी.
२३

ननु नातिप्रसज्येते कार्यकारणभावे सतीति विशेषणान् श्राद्धवैश्वानरीषेष्वादावकृते मातृपितृपुत्रादिगामिकलहृशनात्समधुरसमावितामांशौ आसवीजादीनां परंपरं
रयाफलमाधुर्धनिपमादित्यत आह समाधायमानयेतदिति अप्रमत्तं संक्षिप्तं खल्वेकसंतानवर्तिनां प्रत्ययानां संतानांतरवर्तिभ्यः प्रत्ययेभ्यो विशेषेणैकसंतानवर्तिना
प्रत्ययेनानुभूतसोपचितसचकमीशपसात्संतानवर्त्येव प्रत्ययस्मत्तामोकावस्यात्ताम्यसंतामवती न हि संतानोनामकश्चिदतिवस्तुसन् एते संतानिनं
संतानांतरवर्तिभ्यो भिधान्नवकाज्यनिकोभेदे क्रियायामुपसृज्यते न वल्लुकलितो ग्निभावो माणावकः पचति न च कार्यकारणभावसंबंधोपि वास्तवः सहभुवोः सत्येतर
विषायायोरिवाभावात्सहभुवोरपि प्रत्युसन्नाश्रयत्वायोगात् न ह्यतानानागतोभासप्रत्युत्पन्नैव। ननु महतः संतानसंतानेन वा कार्यकारणभावेन वा भाविकेनानुपहि
नाः परमार्थसंतः प्रत्ययः परस्परसंस्पर्शित्वेन त्वेसंतानवर्तिभ्यः परसंतानवर्तिभ्यो वा प्रत्ययान्तरेभ्यो न भिद्यंते सोऽयं गोमयं वा विहृत्य प्रवृत्तो म्यायोगो न पेषापे संगद्यत्वा दुमप

कथंचित्समाधीपमानमयेत होमवयायसीपे म्यायमाक्षिपति किंच स्वात्मानुभवापद्रवश्चित्ताम्यत्वे प्राप्नोति कुथं पृहहमदाक्षंततस्य शाधि यच्चास्या जंतस
एवाग्नीति अहमिति प्रत्ययः सर्वस्य प्रत्ययस्य भेदे सति प्रत्ययिभ्यो भेदेनोपस्थितः एकप्रत्ययविधयो यं अमेदात्मा अहमिति प्रत्ययः कथं सत्येतेभिरेव चिते पूर्वज्ञानः
सामान्यमेकं प्रत्ययिनमाश्रयेत्त्वा नुभवयौ ग्राभ्यापमभेदात्मा अहमिति प्रत्ययः न च प्रत्ययस्य समाहृत्य प्रमाणांतरेणाभिभूयते प्रमाणांतरे च प्रत्ययवत्तै.

नैव्यवहारेण भेदे तस्या दे कार्यमवस्थितं च चितं ७६

अतादुमपसिद्धपापसवदिति तन्माक्षिपति यायाप्राप्तयेन तलोष्पधिकत्वादिति न चात्र कृतनाशा कृताप्रागमचोद्यतश्चित्तमेव कर्मणां कर्तृदेवतज्जनिताभ्यां सुरवदुःखाभ्यां
पुज्यतेः सुखदुःखे च विनिष्ठायां पञ्चचिते मुक्त इति पुरुषयोगाभिमानश्चित्तिवित्तपो स्तेदग्राह्यति स्वप्रत्ययप्रतीत्यसमुपसन्नां स्वभाववैकल्यादशपतएव स्मरंति कलं चोप
भुंजते न च स्येन च स्वभावा नियोगपयनुवाणा वृद्धि एव भवतमेव भेदेति वा कस्मा नैव चित्तिचेति पृथोक्ते न परितुष्यति तं प्रत्याह किंच स्वात्मेति उदपयपधमाणा ननु भवा
नामनुभवसूती नोचनानात्वे पितृश्रपेममिच्छं चित्तमहमिति प्रत्ययः प्रतिसंदधानः कथं मयत्तमिच्छास्ययानालंबतामनुग्रहात् स्मरणं रूपकारणभेदात्तारोक्ष्यपरोक्ष
रूपविहृदधर्मसंगोदानप्रत्यभिज्ञाननामैकप्रत्ययः मतः प्रत्ययिनश्चित्तस्यैकता स्वादित्यत आह स्वा नुभवेति ननु कारणा भेद विहृदधर्मसंगो वंशवाधकावृत्ता वित्तत आह न च प्र
त्ययस्यैति प्रत्यक्षा नुसारत एव तामज्जभेदः पारोक्ष्या पारोक्ष्यधर्मा विहो धश्चोपपत्तिरित्यपेक्षणीकाया अक्षरिण कस्य चापे क्रियायां वकणि का वृत्तते त्व समाक्ष्याभ्यां मुपजा

चित्तिमयवदुःखं ७६

अपरिकर्मितमनसोत्पत्तिः समाधितदुष्प्राप्तसंयमसुखादाचितप्रसादनोपायानसुखादिविरोधिनः प्रतिपादयितुमुपक्रमते यस्य चित्तस्यावस्थितस्येव मिति प्रेरीक
 रुरोत्पादिप्रसादनाते सुखितेषु मेरीसोहादभावपतः इष्याकाजुष्यनिवर्त्तते चित्तस्य दुःखितेषु च कुराणात्मनीव परास्मिन्दुःखप्रहासोच्छाभवपतः परापरविकीर्णकाल
 ष्यचेतसो निवर्त्तते पुण्यशीलेषु मुदितो हर्षभावपतः असुखाकालष्यचेतसो निवर्त्तते अपुण्यशीलेषु चोपेक्षा माध्यस्थ्यभावपतो मर्षकालष्य निवर्त्तते ततश्चासराजसताम
 सधर्मनिवर्त्तते सात्विकः पुक्तो धर्म उपजायते सतो कृषि संपन्नः संभवति कृत्ति विरोधपक्षे तस्य प्रसादस्वाभाव्याचितप्रसीदति प्रसन्नं च वक्ष्यमाणोऽप्युपायेभ्यः कामं स्थितिप

वस्यतस्यावस्थितस्येदं शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते तत्कथं ३१ प्रेरीक कुराणमुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यविषयाणां भावनालक्षितप्रसादनं तत्र सर्व
 प्राणिषु सुखसंयोगपन्नेषु मेरीभावपतः दुःखितेषु कुराणपुण्योत्पत्तेषु मुदितो अपुण्यशीलेषु चोपेक्षा एवमसभावपतः पुक्तो धर्म उपजायते ततश्च
 चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकामं स्थितिपदं लभते ३२ प्रच्छेद न विधारणाभ्यावाप्राणास्य कोष्मस्य वायोनीसिकपुटाभ्यां प्रयत्नविशेषादमनं प्रदं वि
 धारणाप्राणाभ्यामः ताभ्यां वा मनसः स्थिति संपादयेत् ३३

दं लभते असत्तां पुनर्मेयादिभावनायां नते उपायस्थि सैक्यंतरितानिदानां स्थि सुपायानाह प्रच्छेद न विधारणाभ्यावाप्राणास्य वाशब्दो वक्ष्यमाणो वायी तरापेक्षो
 विक्रान्तिः न मेयादिभावनापेक्षया ते सह मुच्चवात् प्रच्छेदं विच्छेदो न कोष्मस्येति प्रयत्नविशेषात् को ग शास्त्रविहितान् येन कोष्मवापुर्नासिकपुटाभ्यां शनैरेव ते
 विधारणाविवरणेति विधारणाप्राणाभ्यामः रेचितस्य प्राणास्य कोष्मस्य वायोनीसिकपुटाभ्यां प्रयत्नविशेषादमनं प्रदं विधारणाभ्यां वा यो लोच्युक्त
 शरीरसमनः स्थितिपदं लभते अत्र चोत्तरतत्त्वगता स्थिति निबन्धनीतिनादात् स्थितिग्रहणमाह्वयसंवा दयेदित्यर्थः प्राप्तं न संवधनीयं ३४

५८
२४

स्थितुपायांतरमाह विषयवती राप्रवृत्तिरूपनाप्रमयः स्थितिनिबंधनीयाचयेनासि कामेधारयनउत्तिधारताध्यानसमाधीनकुर्वतस्तपाद्यादियगंधसंवित्तत्साक्षा
तकारः एवमस्यास्वविप्रवृत्तिषु योज्ये एतच्चागमात्प्रत्येतयं नोपपत्तितः स्यादेतत्किमेतादृग्निर्बृत्तिभिः कैवल्याप्रत्यनुपयोगिनीभिरित्यत आह एतावतयो ल्येनेव काले नो
पना स्थितमीश्वर विषयाया वा विवेकख्यातिविषयायां वा स्थितौ निबंधंति नन्वस्य विषयावृत्तिः कथमस्य न स्थितिनिवध्वातीत्यत आह सशब्दं विधमंति अपसारयंति

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पत्ता मनसः स्थितिबंधनी नासिका मे धारयतो स्पृष्ट्या गंध संवित्सां गंध प्रवृत्तिः जिह्वे गेरस संवित्तात्ता नु निरूपं सवित्ता जिह्वा
मध्ये स्पर्श संवित् जिह्वा मुखेशव संवित् रमेता वत य उत्पन्ना श्विते स्थितौ निबध्नंति संशयं विधमंति समाधिप्रज्ञायां च हारी भवतीति एते न चंद्रादिसमा
तामसि प्रदीपरादिषु प्रवृत्तिरुत्पन्ना विषयवत्येव वेदितव्या यद्यपि हितं न ज्ञात्वा नुमाना चाप्येव देशे रवगतमर्थं तत्वं सदतमेव भवति एतेषां
यथाभूता र्थ प्रतिपादनसामर्थ्यात् तथापि व्यावदेशोपिकश्चिन्नसंकरा संवेद्यो भवन्ति तावत् सर्वपरोक्षमिव अवर्गं दिषु सैवमेव येषु न दृढं वु
द्विमुत्पादयति तस्माच्छात्वा नुमाना चाप्येव देशो बोद्धुं न ज्ञानार्थमेवावर्षकश्चिदर्थविशेषः प्रत्यक्षीकर्तव्यः तद्वदुपदिष्टा ये देशप्रत्यक्षत्वे सति
सर्वं सुक्ष्म विषयमपि आपवर्गीतं भ्रुहीयते एतदर्थमेव दं चित्परिकर्षनिर्दिश्यते अनिपता सुवृत्तिषु तद्विषयाणां वशीकारसंज्ञायां उपजातायां सम
र्थस्यात्तस्य तस्यार्थस्य प्रत्यक्षाकरणाविति तथा च सति श्रद्धावीर्यस्य तिसमाधयोऽस्याप्रतिबंधे न भविष्यतीति ३४

इति एव समाधिब्रजापामिति वत्संतरागप्रप्यागप्रसिद्धानां विषयवत् सति दिशति रतेनेति नन्वागमादिप्रिखगतेष्वर्थेषु कुतः संशयस्यत आह पद्यं पहीति च

पिहीतिथ

विशोकावाज्योतिष्मतीप्रकृतिरुसन्नामनसः स्थिति विवंधनीत्युवर्तने हृदयपुंडरीकेधारयतोपाउवुदिसंवित् बुदिसत्वं हिमास्वरमाकाशकृत्यंतत्रास्थिति
वैशारद्यात्प्रकृतिः सूर्येदुग्धहमणिप्रभा रूपकारेण विकस्यते तथा स्मितावासमापन्नचित्ते निस्तरंगमहोदधिकृत्यंशोतमनंतमस्मितामात्रमवति प
त्रहसुक्तं तमरा मात्रमात्मानमनुविद्या स्याति रतावत्प्रजानीतरसेषा हृदी विशोका विषयवती अस्मिता मात्रा च प्रकृतिः स्याति योतिष्मतीत्यन्ये येषां यो

यैकारिकाहंकारजस्तः सत्ववृत्त्यनपाज्योतिरूपताविवादितातद्विषयगोचरतयापित्तमपि सिद्धं अस्मिताकार्ये म
नसितमापतिदेशापित्वाऽ। अस्मितासमापतेस्वरूपमाहृतथेति शान्तमपगत्तरजस्तमः मनसं अनेतं याति अस्मितामात्रं न पुनर्नाममा रूपं आगमांतरेण त्वमतं
समीकरोति यत्रे दंतुत्तं पंचशिखिनतमरांडूरधिगमत्वा वात्मानमहकारस्तदमनुविधानु चिंत्वा स्मीयेवेतावज्जानीत इति स्याते देतताना प्रमाहूपाभवतु ज्योति कथं अ
स्मितामात्ररूप ज्योतिष्कतीत्यत आह रषा द्वयीति विभूतरजस्तमो न लोः स्मितैव सत्वमपी ज्योतिरिति भावः द्विविधाया अपि ज्योत्स्नयाः फलमाह यथेति ४८

पा. टी.
२५

वीतरागविषये वाचितं वीतरागः कस्मै वापनप्रभृतपक्षे वाचितं तदेवात्र न तेनोपरक्तमिति स्वप्रविदाज्ञानात्वं न वापदाख्ये स्वप्रेवि विक्तवन्मं निवेशवर्तिनी मु
हीरागमि वचं दुमंडलाकोमलप्रगात्नशकलानुकारिभिरंगप्रसंगैरूपेतामभिजातचंद्रकांतमालीमपीमतिमुरमिमाजतीमल्लिकामालाहारिणां मनोहरां भगवतो
महेश्वरस्य प्रतिमासाराधयन्नेव प्रबुद्धः प्रसन्नमनास्तादातामेव स्वप्रज्ञानात्वं विनीभूतामनुचिंतयतस्तस्य तदेकाकारमनस्तत्रैवाचितं स्थितिपदं स्थितिपदं जमते नि

विरागविषये वाचितं वीतरागचित्वात्वं नोपरक्तं वा योगिनश्चितं स्थितिपदं जमतरति इदं स्वप्रनिद्राज्ञानात्वं न वास्वप्रज्ञानात्वं न निद्राज्ञान
लेवमेवातदाकारं योगिनश्चितं स्थितिपदं जमतरत्यर्थः ३० प्रथमिममत्तध्यानाद्वापदेवामिमते तदेव ध्यापेत तत्र लब्धस्थितिकमन्यत्रापि स्थितिपदं ज
मतइति ३१ परमाप्तुपरममहत्वातोऽस्य वशीकारः सूक्ष्मे निविशमानस्य परमा एव तं स्थितिपदं जमतरति सूक्ष्मे निविशमानस्य परममहत्वात् तं स्थिति
पदं चित्तस्य वंतामुभयकोटिप्रनुधावतो वेऽस्याः प्रतीयातः सरोवशीकारः तद्वशीकारपरिपूर्णे कोतिनाश्चितं न पुनरप्योसद्धते परिक्रमोपक्षतद्वैरति ३२

द्राचे हसात्तिकी गहोत व्यापस्या प्रबुद्धस्य सुरुवमहसमस्वाशमिति प्रत्यवमर्थो भवति एकाग्रं तस्या मनोभवति तावन्मात्रेण चोक्तं एतदेव ब्रह्मविदो ब्रह्मणो रूपमुदाहरं
नि सुमावस्थेति ज्ञानं च जेपरहितं न शक्यो चरयितु मिति जेपमपि गोचरी क्रिपते पथाभिमतध्यानाद्वा किं दृष्टनापदेवामिमतत्तत्तदेव ता रूपमिति कथं पुनः स्थितिपद
साक्षीभावो वगंत व्यसत आह परमारा परममहत्वातोऽस्य वशीकारः व्याचष्टे सूक्ष्मरति उक्तमर्थं पिंडी हस्य वशीकारपदार्थमाह एवं तानुभया मिति वशीकारस्यावंतर
फलमाह तद्वशीकारादिति ५०

२५

अनामैयं
सहितः

तृतीय
दशमोदश
सूत्रमाख्या
संक्षेपः

प्रासंगिकं च वक्ष्यमाणौ पथिकं च भूते दिव परिणामं विभजते एताः व्याचष्टे एतेनेति ननु चितपरिणामिमात्रं युक्तं न तु तत्प्रकराधर्मलक्षणावस्थापरिणामाः तत्कथं तेषां प्रतिदेश इत्यत आह तत्र युक्तानि निरोधो रिति धर्मलक्षणावस्थाशब्दाः परं नोक्तानि तु धर्मलक्षणाप्रानोक्ता इति संक्षेपार्थः तथा हि युक्तानि निरोधसंस्कारयोरित्यत्रैव सूत्रे धर्मपरिणाम उक्तः धर्मचर्माधर्मपरिणामं दर्शयतीति नैव धर्माकराणो लक्षणा परिणामोपि सूचित एवेत्याह लक्षणापरिणामपरिणामा इति लक्ष्यतेनेति लक्षणां कालमेदस्ते न हि लक्षितं वस्तु वस्तुतरेभ्यः कालांतरपुक्तोप्यवच्छिद्यत इति निरोधस्त्रिलक्षणाः अथैव व्याख्याने त्रिभिरध्वमिषु क्तः अथ शब्दः कालवचनः सखचनगतं लक्षणा मन्वाने प्रथमे हिता तत् किमध्वमत्वमिति पति नेत्याह धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्तमानलक्षणां प्रतिपन्नः परवनिरोधो नागत आसीत् स एव संप्रति वर्तमानो न तु निरोधः अत्र निरोध इत्यर्थः वर्तमानता रूपं

एतेन भूते दिवेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामाख्यातौ एतेन एवोक्तेन चितपरिणामेन धर्मलक्षणावस्था रूपेणाभूते दिवेषु धर्मपरिणामे रिणालक्षणापरिणामो वत्ता परिणामश्च उक्तो वेदितव्यः तत्र युक्तानि निरोधोर्ध्वोर्ध्वमोरभिभवप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरिणामौ लक्षणा परिणामश्च निरोधः त्रिलक्षणा त्रिभिरध्वमिषु क्तः सखचनगतलक्षणा मन्वाने प्रथमे हिता धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्तमानलक्षणां प्रतिपन्नः पत्रास्वरूपेणाभिव्यक्तिरेषोः स्पष्टिती यो ध्यानचातिता नागताभ्यां लक्षणाभ्यां विमुक्तः तथा युक्तानि त्रिलक्षणा त्रिभिरध्वमिषु क्तं वर्तमानलक्षणां हिता धर्मत्वमनतिक्रान्तमतीतलक्षणां प्रतिपन्न एषोः स्पष्टिती यो ध्यानचातिता नागताभ्यां लक्षणाभ्यां विमुक्तः एवं पुनर्युक्तानमुपसंपद्यमानमनागतलक्षणां हिता धर्मत्वमनतिक्रान्तं वर्तमानलक्षणां प्रतिपन्न एषोः स्पष्टिती यो ध्यानचातिता नागताभ्यां लक्षणाभ्यां विमुक्तमिति एव पुनर्निरोध एव पुनर्युक्तानमिति ५

रज्ज्वने पत्रास्वरूपेणास्वोचितार्थं क्रियाकारिणा स्वरूपेणाभिव्यक्तिः समुदाचरः सप्रोस्य प्रथममनागतध्यानमपेक्ष्य द्विती यो ध्यास्यादेतत्तत्रानागतमन्वाने हिता चेद्वर्तमानता मापन्नसा च हिता अतीतता मापस्य ते हंत मोरध्वनानुस्मरणशो साता न चेत्तत्र न ह्यसत उक्ता दोना भिसतो विनाशा इत्यत आह नचातीतो नागताभ्यां सा मापस्य नावस्थिताभ्यां विमुक्त इति अनागतस्य निरोधस्य वर्तमानता लक्षणां दर्शयित्वा वर्तमानं युक्तान स्यातीततो तृतीय मन्वाने माह लथा युक्तानमिति तत्त्रिनिरोध एव नागतो न युक्तान नन्वाह एवं पुनर्युक्तानमिति युक्तान जाय वेक्षया पुनर्भावः नमन्ना वेक्षणी न ह्यतीतं पुनर्भवतीति स्वरूपाभिव्यक्तिरर्थं क्रियाक्षमस्या विभावः सचैवं लक्षणा परिणाम उक्तस्तज्जा

ननु चितपरिणामेन धर्मलक्षणावस्था रूपेणाभूते दिवेषु धर्मपरिणामे रिणालक्षणापरिणामो वत्ता परिणामश्च उक्तो वेदितव्यः तत्र युक्तानि निरोधोर्ध्वोर्ध्वमोरभिभवप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरिणामौ लक्षणा परिणामश्च निरोधः त्रिलक्षणा त्रिभिरध्वमिषु क्तः सखचनगतलक्षणा मन्वाने प्रथमे हिता धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्तमानलक्षणां प्रतिपन्नः पत्रास्वरूपेणाभिव्यक्तिरेषोः स्पष्टिती यो ध्यानचातिता नागताभ्यां लक्षणाभ्यां विमुक्तः तथा युक्तानि त्रिलक्षणा त्रिभिरध्वमिषु क्तं वर्तमानलक्षणां हिता धर्मत्वमनतिक्रान्तमतीतलक्षणां प्रतिपन्न एषोः स्पष्टिती यो ध्यानचातिता नागताभ्यां लक्षणाभ्यां विमुक्तः एवं पुनर्युक्तानमुपसंपद्यमानमनागतलक्षणां हिता धर्मत्वमनतिक्रान्तं वर्तमानलक्षणां प्रतिपन्न एषोः स्पष्टिती यो ध्यानचातिता नागताभ्यां लक्षणाभ्यां विमुक्तमिति एव पुनर्निरोध एव पुनर्युक्तानमिति ५

प्रा. टी. न.
ती. ६. पाद.

धर्मपरिणीमसूचितमेवावस्थापरिणाममाह तथेति धर्मोपां वर्तमाना धर्मां वलवत्वा वलवत्वे वस्थास्यः प्रतिलक्षणां तारतम्यपरिणामः उपसंहरति एव इति परिणाममेव नानां सं
वेधभेदा निर्वहति तन्मा नुभवा नुसारात् धर्मिरति तन्निमेष परिणामो गुणानां कादाचित्को नेत्याह एवमितिक स्मात्पुनरप्यपरिणामः सदा तनयत आह चति चोहेत्य
र्थः वृत्तप्रचारा एतदेव कुत इत्यत आह गुणस्वाभाव्यमिति उक्तमत्रैव पुरस्तात् सोपेति विधेयविचिन्तपरिणामो भूते द्विषेयसूत्रकोरामिर्द्विषेयताह एतेनेति एषधर्मधर्मि
भेदो धर्मद्विषिणो भेदमाजक्ष्यतत्र भूतानां पृथिव्यादीनां धर्मिणां गवादिर्घटादिर्वाधर्मपरिणामो धर्मोपां चातीतो नातगतवर्तमानरूपता लक्षणा परिणामः वर्तमानलक्ष
णापन्नस्य गवादेर्वीत्येकोपारमौवनवर्द्धकमवस्थापरिणामो घटादीनामपि नवपुरातना स्थापरिणामः एवमिद्विषयाणामपि धर्मिणां तन्त्रीलाद्यालोचने धर्मस्य वर्तमानता

तथावस्थापरिणामः तत्र निरोधलक्षणेषु निरोधसंस्कारावलंबतो मवति दुर्बला व्युच्छान संस्कारा इति दुर्बला व्युच्छान संस्कारा इति एधर्माणामवस्था परिणाम
मवस्था परिणामः तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणीतो धर्मोपां अर्थानां लक्षणैः परिणामो लक्षणां सामान्यवस्थाभिः परिणामो रत्नेबंधमलक्षणावस्था परिणामः प्रम
नलक्षणापि गुणलक्षणप्रवृत्तिषु ते च लक्षणगुणलक्षणगुणस्वाभाव्यं तु प्रवृत्तिकारणमुक्ते गुणानामिति एतेन भूते द्विषेयधर्मधर्मिभेदाच्च विधेयः परिणामो वेदितव्यः प
रमार्थतत्त्वेक एव परिणामधर्मिस्वरूपमात्रो हि धर्मो धर्मिविक्रिये चैषा धर्मद्वारा प्रपच्यत इति तत्र धर्मस्य धर्मिणो वर्तमानस्यैवावस्थतीतानां वर्तमानेषु भावा
मथात्वं भवति न इत्यामथात्वं यथा सुवर्णाभाजनस्य भित्तामथाक्रियमाणस्य भावामथात्वं भवति न सुवर्णास्य भावात् इति ६

दिलक्षणापरिणामो वर्तमानलक्षणापरिणामो वर्तमानलक्षणास्वरूपाद्यालोचनस्य सुकुटत्वा सुकुटत्वा दिवस्था परिणामः सोपमेवं विधो भूते द्विषपरिणामो धर्मिणो धर्मो
लक्षणावस्थाभेदमाश्रित्य वेदितव्यः अभेदमाश्रित्याह परमार्थतत्त्विति तशो भेदवशाद्विज्ञानादिपारमार्थिकत्वमस्य ज्ञाप्यते न त्वस्य परिणाममिति धिष्यते कस्मा धर्मि
स्वरूपमात्रो हीति तनुपेदि धर्मविक्रिये बंधधर्मः कथमसंकरप्रत्ययो ज्ञेयो परिणामे धिष्यत आह धर्मद्वारेति धर्मलक्षणावस्थाः परिणामो रत्ने तत्तद्वारेण धर्मिणा एव विक्रिये मेका
चासंकीर्णा च द्वा रणा भेदे धर्मिणाः परस्परसंकरात् ननु धर्मोपां मभिन्नधर्मिणो धर्मां च भेदे धर्मिणो न सत्वे न धर्मोपां ही ह धर्मवद्वितयमिषा ह तत्र धर्मस्येति
माकसे स्थानभेदः सुवर्णादेर्वर्थाभाजनस्य हचिक स्वस्तिक्यपदेशभेदो भवति न स्त्रात्र प्रमथो भवति न तु इव सुवर्णास्य सुवर्णातामुपेति अत एव भेदाभावादिति वक्ष्यमाणं

पातंजलयोग
सूत्रभाष्यस
टीके प्रथमा
ध्याये समा
धिपादः प्रथमः
पंचविंशतिप
त्रायधिराश्ल
अने तटितस्य
तीव्रपादजयोद
शस्त्रमार्भा
मोलरियतोदि
मथः

५०
६०
६०

एकांतवादिनां बोध्यमुपस्थापयति उपर आहति धर्मावहित च कादयस्तथोपपत्ताः परमार्थसंतो न पुनः सुवर्णा नाम किंचिदेकमनेकेष्वनुगतं यमिति परिपुनर्निवतमाने यत्कि
धर्मेषु द्वयमनुगतं भवेत्ततो न चिति शक्तिरपरिणामे तत्र पितु के टस्ते न परिवर्तते परिणामात्मकं रूपं परिहाय कृपातरेण कोटस्ते न परिवर्तते यथा चिति शक्तिरन्यथा भावं भजमाने यत्कि
धर्मेषु सुवर्णरूपादप्रच्युता कूटस्थानि सेवं सुवर्णाद्यपि स्यात् न चेष्टते तस्मान्न द्वयमतिरिक्तं धर्मेभ्य इति परिहृति उपपदोपरि कस्मादेकांतान्म्यपगमात्तु पदि चिति शक्ते
रिव द्वयस्यैकोति किं नित्यता मभ्युपगच्छेत्तत एव मुपाज्यमहितत्वे कांतिकी नित्यता मातिशयं हंक्षितुं देत त्रैलोक्यं न नुरय मो ज्ञेयत्वे रथ किं वा का रितो रूपादपेति
कस्मा न्नित्यत्व प्रतिषेधात् प्रमाणो न परिहृद्यो य के नी पे मा क्क पा ला शर्वा चरणा दिद्यवस्था स्वपि यत्को घट इति सर्ववदुष्य लब्धं किं वे किं वे कु र्यात् तस्माद नित्यं त्रैलोक्यं
अस्तु तद्वि नित्यमेवोपलब्धं यत्किं पा राहितत्वेन गगनारविंदवदतिरुच्छत्वा दित्यत आह अपेत मप्यस्ति नास्य तत्तुच्छता पेनेकांतो नित्यस्या दित्यर्थः कस्मादिना शप्रति
अपमरमाह धर्मान्मधिको धर्मा पूर्वतत्वा नतिक्रमात् पूर्वा परावस्था भेदमनुपपत्तिः कोटस्ते न विपरिवर्तत पद्यन्वही स्यादिति अयमदोषः कस्मात् एकांतता
नभ्यपगमात् तदेत त्रैलोक्यं यत्के रपेति नित्यत्व प्रतिषेधादपेन मप्यस्ति विनाश प्रतिषेधात् संसर्गाद्या सौ क्ष्म्यं सौ क्ष्म्याद्या नुपलब्धिरिति लक्षणा परिणामो धर्मे
ध्वस्तु वर्तमानोती तलक्षणापुक्तो नागतो वर्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यामविपुक्त इति था वर्तमानो वर्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यामविपुक्त इति था वर्तमानो वर्तमाना
क्षणापुक्तोतीता नागतोभ्यां लक्षणाभ्यामविपुक्त इति था नागतो नागतो गतलक्षणापुक्तो वर्तमानातीताभ्यां लक्षणाभ्यामविपुक्त याथापुरुष एकस्यां को
षेधात् प्रमाणो न तथा हि पत्तुं न तदत्कदा चिदप्युपलब्धं यत्किं पेकोति यथा गगनारविंदं करोति चेत्त त्रैलोक्यं कदाचादुपलब्धं यत्किं पे न शेषा सु विरक्ता भवीता ति ७
करोति यथा गगनारविंदं करोति चेत्त त्रैलोक्यं कदाचादुपलब्धं यत्किं पे इति तथोपपत्तिद्वयत्वधर्मलक्षणा वस्था येनित्वा द्योप्यस्य तदुद्योगात् न लिनन विषाणा दिव्यावत्ताः स
देत उदपा वी तथा च धर्मा नास्येति नियो येन चिति शक्तिवत् कूटस्थानि स्यात् किंतु कथंचिन्नित्यः तथा च परिणामा तिसिद्धं तेन न सति राद्यवस्था सुकाया रणा द्यदी मो म नाग
तानां सत्त्वं वैदित्यं स्यादेतत् अपेत मपि चेदस्ति कस्मात् पूर्वा पत्नौ पलभ्यत आह संसर्गात्स्वकारा लयात् सो क्ष्म्यं दर्शनो न हत्वे ततश्चानुपलब्धिरिति तदेवं धर्म परिणामं सम
र्थं लक्षणा परिणाम मपि लक्षणां परस्परानुगमने तत्तमर्थं यत्ते लक्षणा परिणाम इति एकैक लक्षणां लक्षणांतराभ्यां समसुनुगतमिति मित्यर्थः नत्वेक लक्षणां लक्षणां न
रेना नुभवेत्ते तत्कथं तद्योग इत्यत आह पथोपपत्तिरिति न हानुभवा भावः प्रमारा सिद्धमपलपत्तिरुत्पाद एव तत्र तत्तद्भावे प्रमारां समत उत्पादा समवाय नरविषया वदिति ७

परोक्तं दोषमुद्धापयति अत्र लक्षणा परिणाम इति पदाधर्मो वर्तमानस्तदैव यद्यतीतो नागतश्च तदा त्रयोप्यध्वानः संकीर्णश्चामुक्तमेव अध्वनां भावेऽसदुपादप्रसंग इति भावः
परिहरति तस्य परिहार इति वर्तमाने वै हि धर्मिणा मनुभवसिद्धातः प्राक्पश्चात्कालसंबन्धमवगमयति न खल्वसदुत्पद्यते न च सद्विनश्यति तदिदमाह एवं हि न चित्तमिति को धो
तरकात्वेति चित्तं रागाधर्मकमनुक्तपते पदाचरणः क्रोधसमये नागतत्वेन नासीत् क्रोधमसावुत्पद्येत अनुत्पन्नश्च मनुभूयते तेति भवत्वेवं तथा पिकुतोऽध्वनामसंकरा इति प
छति किंचेति किं कारणमसंकरेव पुनरर्थ उतरमाह त्रयाणां त्रयक्षणाणां पुनरुपपात्ति संभवः कस्मिन्नेकस्या चित्तवृत्तौ क्रमेण तु त्रयक्षणां नामेकस्य स्वप्नकांजन
स्य भावो भवेत् संभवेत् त्रयक्षणां निरूपणतया त्रयक्षणां लक्षणाकारेण तद्वत्ता अत्रैव पंचशिखाचार्यसं प्रतिमह उक्तं चेति एतच्च प्रागेव व्याख्यातं उपसंहरति तस्मादिति
अविर्भावतिरोभाव रूपविरुद्धधर्मसंसर्गोदसंकरो ध्वनामिति दष्टांतमाह पञ्चारागस्य निपूर्वत्तो ध्वरागसंबन्धावेगमो दर्शित इति इदानीं तु विषयो ते खर्ति नो रागस्य विषयो

अत्र लक्षणापरिणामे सर्वस्य सर्वलक्षणायोगादध्यसंकरः प्राप्नोति निपरैदौ प्रभ्योद्यत इति तस्य परिहारः धर्मीणां धर्मत्वः प्रसाध्यं सति च धर्मत्वलक्षणाभेदे पित्राद्यो न वर्तमानस्य पुराणस्य धर्मत्वं एवं हि चित्तं न गधर्मकं स्यात् क्रोधकाले रागस्य समुदाचारो दिति किंच त्रयाणां लक्षणां तावदापदेकस्याप्यनैकान्तिसंभवं क्रमेण स्वयं जका जनसंभवो भवेदिति उक्तं चरुपा निशायावत्यतिशयाश्च विरुध्यन्ते सामान्या नित्यतिशयेः सह प्रवर्तते तस्मादसंकरस्य मथारागस्यैव क्वचित्समुदाचार इति न तदानीमस्य आभावः किमु केचन सामान्येन समन्वागत इत्यस्ति तदा तत्र तस्य भावः तथा लक्षणास्पतिन धर्मीश्रद्धाश्रद्धानस्तो लक्षिताश्रद्धाश्रिताश्रवतांतामवस्थां प्राप्तवन्तो मत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्ते स्वस्थांतरतो न दृष्टान्तरतः ८

नैव स्वर्ति नो गगनस्य विषये तद्वर्तिना गगान्तरेण संवधवगम इति दार्ढ्यं त्रिकमाह नथा लक्षणास्येति अनुसम्यग्नेकांतामुपगमे भेदोस्तीति धर्मा लक्षणा वक्ष्याम्येतदभि
त्रसधर्मिणो न्यत्वप्रसंगः स एव च नेत्येतदनुगमानुभवविरोधे दियत आह धर्मी न अस्तीति धर्मा लक्षणा वक्ष्याम्येतदभि
त्राधर्मी स्वध्वानः धर्मीणां मध्यपयोगमेव स्फोरपतिते लक्षिता अभिव्य
क्तावर्तमाना इति यावत् अलक्षिता अभिव्यक्ता अनागता अतीता इति यावत् तत्र लक्षितास्ताता प्रवृत्त्या वल्लवत् दुर्बलत्वादि कांता प्रवृत्तौ न्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यते अवस्थांतरता
न दृष्ट्यांतरतः अवस्थाशब्देन धर्मा लक्षणा वक्ष्याम्येतदनुगमानुभव इति अनुभव एव हि धर्मा लक्षणा वक्ष्याम्येतदनुगमानुभव इति अनुभव एव हि धर्मा लक्षणा वक्ष्याम्येतदनुगमानुभव
रूपवत् धर्मादित्वनास्येकांतिके भेदे गवाश्च वद्धमोदित्वं स चानुभवो नैकांतिकत्वमवस्थापयन्नपि धर्मादित्वं यजनापायकर्म कष्टोपधर्मिणामिकमनुगमयन् धर्मिणामिकमनुगमयन्

लोकावर्तनप्रसक्तमनुभूयत इति तदनुसाहिलो
 वपंनतमतिवर्त्तयिष्ये या धर्मा तु भवन्त्यवस्था
 पितु ग्रीष्महर इति =

लोकावर्तनपत्रसूक्तम्
वपुननमतिवत्पु
पितुषीधमहदिति ८

अत्रैव लोकि कंठ्यां तमाह यथैकारेति यथा तदेवरेखा स्वहृपंततत्स्थानापेक्षया शतादिते नम्यपदिश्यते एवं तदेव धर्मिरूपं तद्वर्णनक्षणावस्थाप्रेदेनो न्यतेन प्रतिनिर्दिश्यत इत्यर्थः दाया
 तिकाथं हृष्टं तां तद्माह यथा चैकतेपीति अत्रोतरे प्रोक्तं ते प्रमुखाप्येति अवस्थेति अवस्थापरिणामे धर्मलक्षणरावस्थापरिणामे कौरस्य दोषप्रसंग उत्तौ धर्मि धर्मलक्षणावस्था नाप्युच्यते
 कथमिति उतरे अथ नो व्यापारेणोति दध्नः किल योऽनागतोऽन्तस्त्वा व्यापारः क्षीरसर्वज्ञमानत्वं तेन व्यवहितत्वाद्देतोः यदा धर्मो दधिलक्षणाः स्वव्यापारं दाधिकाधारं भक्षीरं सन्नपिनकर
 तितहाऽनागतः यदा करोति तदा वर्तमानः यदा क्त्वा निवृत्तः सन्नैव स्वव्यापारं दाधिकाधारं भातदातीत्युति एवं त्रैकाग्र्येन सत्त्वाद् धर्मि धर्मो लक्षणनामवस्था नावकोटस्य प्रामोति स
 दासता हि नित्यत्वं चंदुर्णमपि च सर्वदा सत्त्वेनोत्पादः तावन्मात्रं च लक्षणां कुटस्थ नित्यतायाः नहि चित्तिशक्तेरपि कुस्थ नित्यतायाः काश्चिदग्र्यो विशेष इति भावः परिहरति नास्तौ दोषकस्या
 तं गुणानित्यत्वेपि गुणानां विप्रदोऽग्र्यो व्यापारवत्त्वं तस्यैव चिन्मात्रं तदुक्तं भवति यद्यपि सर्वदा सत्त्वं चतुर्णामपि गुणानां तस्यापि गुणविमर्दं वै चिन्मात्रं तदात्मभूततद्विकारावि

यथैकारेण शतस्थाने शतं तदशस्थाने शदशकाचरकस्थाने यथा चैकत्वेपि स्त्रीमाता चोच्यते दुहिता च स्वसा चेति अवस्थापरिणामे कौटस्य प्रसंग दोषः केचिदुक्त
 धर्मो व्यापारेण व्यवहितत्वात् यदा धर्मः स्वव्यापारं न करोति तदा नागतः यदा करोति तदा वर्तमानः यदा क्त्वा निवृत्तस्तदा नात इत्येते धर्मधर्मिणो लक्षणनामवस्था नावकोटस्य
 प्रामोतीति परैर्दोष उच्यते नास्तौ दोषः वस्मात् गुणानित्यत्वेपि गुणानां विप्रदं चैव आत्पथा संस्थानमादिमत्तं धर्ममात्रं शब्दादीनां विनाशविनाशि नां वैलिंगमादिमत्तं
 मात्रं तत्त्वादीनां गुणानां विनाशविनाशि नां विनाशविनाशि नां तस्मिन् विकारसंज्ञेति तत्रेदमुदाहरणं मद्धमीपिडा कौराद्धर्मंतरमुपसंघट्टमानो धर्मतः परिणामे घटाकाररति घट
 कारो नागतं लक्षणा हि तावर्तमानलक्षणां प्रतिपद्यत इति लक्षणातेः परिणामते घटो नवपुराणतामनुभवस्थापरिणामे प्रतिपद्यत इति धर्मिणो धर्मंतरमवस्था धर्मस्यापि लक्ष
 णांतरमवपरिणामे प्रेदेनोपदर्शित इति एवं स्पष्टं धर्ममिच्छन्तौ धर्मिणो यदा धर्मो तरेषां पि योऽपि नित्यते धर्मलक्षणावस्थापरिणामा धर्मिस्वरूपमनति क्रांता रस्यैकस्वपरि
 णामः सवीन प्रनविशेषानभिभवते अथ कोपपरिणामः अवस्थिता सपरवर्धमनिवृत्तौ धर्मो तरे साक्षिः परिणाम इति १३

प्रवित्तिरोभावप्रेदेन परिणामशालित्वान्न कौरस्य चित्तिशक्तेस्तु न स्वात्मभूतविकारावप्रवित्तिरोभावरति केटस्थं यथाहः नित्यं तमाह विद्वांसोपतस्वभावो न नश्यतीति विमर्दं वै चिन्मात्रं प्रविका
 रं चैव हेतुं विहृतौ मकृतौ च दर्शयति यथा सत्त्वा ने पथि व्यापारिणामलक्षणा पदिमद्वर्धमात्रं विना शित्तिरोभा विज्ञाद्रीनां शब्दस्वरूपमधमात्राणां स्वकार्यमपेक्ष्य विनाशितामतिरोभा
 विनाहंतौ दर्शयति एवं लिंगमिति तस्मिन् विकारसंज्ञानत्वे च विकारवती चित्तिशक्तिरिति भावः तदेव परीक्षकसिद्धा विहृति प्रकृतिं चोदाहृतं विहृतावेव लोकसिद्धायां गुणा विमर्दं वै चिन्मा
 धर्मलक्षणावस्थापरिणामे वै चिन्मात्रं मुदाहरति तत्रेदमुदाहरणमिति नदापेति यमो लक्षणावस्थापरिणामे दाना प्रवस्था शब्दा च ता

प्रवित्तिरोभावप्रेदेन परिणामशालित्वान्न कौरस्य चित्तिशक्तेस्तु न स्वात्मभूतविकारावप्रवित्तिरोभावरति केटस्थं यथाहः नित्यं तमाह विद्वांसोपतस्वभावो न नश्यतीति विमर्दं वै चिन्मात्रं प्रविका
 रं चैव हेतुं विहृतौ मकृतौ च दर्शयति यथा सत्त्वा ने पथि व्यापारिणामलक्षणा पदिमद्वर्धमात्रं विना शित्तिरोभा विज्ञाद्रीनां शब्दस्वरूपमधमात्राणां स्वकार्यमपेक्ष्य विनाशितामतिरोभा
 विनाहंतौ दर्शयति एवं लिंगमिति तस्मिन् विकारसंज्ञानत्वे च विकारवती चित्तिशक्तिरिति भावः तदेव परीक्षकसिद्धा विहृति प्रकृतिं चोदाहृतं विहृतावेव लोकसिद्धायां गुणा विमर्दं वै चिन्मा
 धर्मलक्षणावस्थापरिणामे वै चिन्मात्रं मुदाहरति तत्रेदमुदाहरणमिति नदापेति यमो लक्षणावस्थापरिणामे दाना प्रवस्था शब्दा च ता

पा. ६
६२

यस्यैवाविधिः परिणामस्तद्विनिर्माणसूत्रेण व्यक्षयति तत्र शांतोदिताव्यपदेशधर्मानुपातीधर्मास्तीति धर्मिणा विज्ञाते धर्मे शशको जातु भित्तिधर्म्यदृश्यति योग्यतेति
धर्मिणो द्रव्यस्य मदादेः शक्तिरेव च शांतिविद्युद्युसति शक्तिरेव धर्मस्तेषां तत्राव्यक्तत्वेन भाव इति यावत् नन्वेव प्रत्यक्तया संतस्ततः प्रादुर्भवंतु उदकाहरणादप्यस्तैः स्वका
रणादनासादिताः कुतः प्रासादस्य तत्तत्तु योग्यतावच्छिन्नेति यासौ घयदीना मुसति शक्तिः सो दकाहरणादियोग्यतावच्छिन्नान्तं नोदकाहरणादयो पिद्यद्यदिभिः स्वकारणा
देव प्रासाद इति नाकस्मिका इति भावः अथ वा के धर्मिणो रसत्रोत्तरं योग्यतावच्छिन्ना धर्मिण इति को धर्म इत्यत्रोत्तरं शक्तिरेव धर्मस्तेषां योग्यतेव धर्म इत्यर्थः अतस्तद्वानुधर्म्येति
सिद्धं भवति तत्संज्ञावे प्रमाराणां हसवप प्रसवमे दा उमित एकस्य धर्मिणो मध्वा मध्वचरणापि उद्यदादि रूप इत्यर्थः ॥ कार्यमेदं दर्शयामि तत्र शक्तिपावत्परिदष्ट उपलब्धं तत्रा

तत्र शांतोदिताव्यपदेशधर्मानुपातीधर्मा योग्यतावच्छिन्न धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः सच फलप्रसवमेरानुमितसद्भाव एकस्यामो मध्वपरिदष्टः तत्र वर्तमानः स्वपारमनु
भवानुधर्मो धर्मो तरेभ्यः शांतेभ्यश्चाव्यपदेशेभ्यश्च भिद्यते पदातु सामान्येन समचागतो भवति तदा धर्मिस्वरूपमात्रत्वात् को सौ केन भिद्येत तत्र च त्रयेव नु धर्मिणो धर्माः
शांता उदिता अव्यपदेशाश्चेति तत्र शांता वेदुत्वाया पारानुसरताः सव्यापारादिताः ते च नागतस्य लक्षणास्य समनेतरावर्तमानस्यांतरा अतीतः किं प्रथं मतीत सौ
स्यानेतरा न भवेति वर्तमानाः पूर्वपश्चिमतामात्राभावात् तथा नागतवर्तमानयोः पूर्वपश्चिमतामैव मतीतस्य तस्मात् नातीतस्यास्ति समनेतरा तदनागत एव स समने
तरो भवति वर्तमानस्येति १०

नुभवा राहितो वर्तमानस्य प्रसिद्धस्य शांताव्यपदेशाभ्यां मध्वरा मध्वराभ्यां मेदमाह तत्र वर्तमान इति यदि न भिद्येत पि उदकाहरणाद्यपि तद्वदेव स्वव्यापारव्यापमप्रसग इति भावः
अव्यक्तस्य तु धिं दुस्य नोक्तं मेदसात्मा धनं संभवतीत्याह पदाविति को सौ केन मेदसाधनेन भिद्येत ते तितदे मेदसाधनेन प्रमिधायते मेदं विभजते तत्र येव न्विति उदिता इति व
र्तमाना इत्यर्थः अथ नो बोधी पथेति प्रपत्ति ते चेति चोदपत्ति किं प्रथं प्रतिकितु निमित्तमातीतस्यानेतरा न भवति वर्तमानाः हेतुमाह सिद्धांती पूर्वपश्चिमताभावात् विषयेणा विषयि
णी मन्त्रास्ते सच यति अनुपलभ्ये धर्मिणा दर्शयति प्रथाः नागतवर्तमानयो रिति उच्यते संहरति तत्र ह्यादना गत एव समनेतरा पूर्वत्वेन भवति वर्तमानस्य नातीतः अतीतस्य
वर्तमानः पूर्वत्वेन समनेतरा व्यापदेशाः तस्मादर्थनोपविद्योतीत इति सिद्धं १०

६३

पा. २१. ६३. क्रतुः किमेकस्वधर्मिणा एकवधर्मलक्षणावस्था लक्षणाः परिणामः उतवहवोधर्मलक्षणावस्था लक्षणाः परिणामः तत्र किं प्राप्ते कत्वाद्। मीणा एकवधर्मिणा
मनो ह्येकहृत्कारणात् कार्यभेदो भवितुमर्हति तस्या कस्मिन् क्व प्रसंगादिति एवं प्राप्ते उच्यते क्रमात् सत्तात्परिणा मायत्वं एकस्यामदभ्युर्गपि उद्यतकपालकरणाकार
परिणामिपरंपराक्रमवती लौकिकपरीक्षा के रध्यक्षं समीक्ष्य ते अत्यच्चैर्दं चरणी पिंडयो रानंतर्प्य अत्यच्चपि उद्यतयोरत्यच्चदृष्टकपालयोरत्यच्चकपालकरणा योरेके
त्र परस्याव्यवर्तत्वात् सोऽयं क्रमभेदः परिणामो एकस्मिन्ननकल्पमानः परिणामभेदमापादयति एकोपि च मृदु स्त्रीक्रमोपनिषाति ततस्तहकारिसमवधानक्रमे

क्रमान्तात् परिणामान्यत्वे हेतुः एकस्वधर्मिणा एव परिणाम इति प्रसक्तैः क्रमान्तात् परिणामान्यत्वे हेतुर्भवतीति तद्यथा चरणी मृत्पिंडमृदु दृष्टकपालम
करणादिति चक्रमः योपस्वधर्मसमनंतरोधर्मः सतस्य क्रमः पिंडः प्रच्यवते घट उपजायते इति धर्मपरिणामक्रमः लक्षणापरिणामक्रमो घटस्यानागत
भावाद्दत्तमानभावक्रमः तथा विंडस्य धर्ममानभावक्रमः नातीतस्यास्तिक्रमः कस्मात् एव पराया सत्यां समनंतरत्वे सातुता स्यतीतस्तस्मात् द्वयोरेव
लक्षणायोः क्रमः तथा वस्थापरिणामक्रमो पिंडादस्याभिनवस्य प्राप्ते पुराणा तादृश्यते सा चक्षुरापरपरा नुपातिनाक्रमेणाभिष्यजमानोपरां यन्निमा
पपद्यते इति धर्मलक्षणाभ्यां च विशिष्टोपतृतीयः परिणाम इति ११

राक्रमवती परिणामपरंपरा मुद्वहन्नेता मा कस्मिन् क्वतीति भावः धर्मपरिणामान्यत्ववत्त्वक्षणापरिणामान्यत्वेऽवस्थापरिणामान्यत्वे च समानं क्रमान्तात् हेतुरिति तदेतद्वाप्ये
रावद्यो सते एकस्वधर्मिणा इति क्रमक्रमवतो रभेदमाख्याय सतस्य क्रम इत्युक्तं तथा वस्थापरिणामक्रम इति तथा हि कीनाशेन कोष्ठागारे प्रयत्नमरक्षिता अपि हि वीर
यो हापने रतिवहमिः पाणिस्पर्शमात्रि विशीर्यमाणवयवसंख्या नोः परमाणुः भावमनुभूतो दृश्यते न चापमभिनवानामकस्मादेवमादुर्भवेति मर्हति तस्मात्क्षणा
पराक्रमेण सूक्ष्मतरसूक्ष्मतरसूक्ष्मतरवत्तमादिक्रमेण प्राप्तेषु विशिष्टोपतृतीयः परिणाम इति १२

तदिदं क्रमात्वं धर्मधर्मिभो दमेक्षतस्याह त एतदिति आविकारेभ्य आविकारेभ्यश्च लिङ्गादापेक्षिको धर्मधर्मिभो दमेक्षतस्याह धर्मोपीति य
दापरमार्थधर्मिण्यभिमेदोपचारप्रयोगस्तद्वारेण सामानाधिकरण्याद्वारेण धर्म्येव धर्म इति यावत्तदेक एव परिणामो धर्मिपरिणाम एवेत्यर्थः धर्मनक्षरणा वेत्तानां धर्मस्वरूपा
मिनिवेशात्तदमेन धर्मिणो दूरोत्सारितं कूटस्थमित्यस्मिन् क्रमेण धर्मपरिणामं प्रतिपादयन् संज्ञेन चित्तधर्मिणां प्रकारभेदमाह चित्तस्येति परिदृष्ट्याः प्रत्यक्षाः अपरिदृष्ट्याः
परोक्ष्याः तत्र प्रकाशकाः प्रमाणादयो रगो दयम्भवस्तु मात्रा इत्यप्रकाशरूपतामाह स्यादेतत् अपरिदृष्ट्याश्चेन्न संत्येवेत्यत आह अनुमानेन प्रापितो वस्तु मात्रेण सूत्रोपेयाते

तएते क्रमाः धर्मधर्मिभेदे सति प्रतिलक्ष्यस्वरूपाः धर्मोपि धर्मो भवत्ययं धर्मस्वरूपादपेक्षयेति यदा तु परमार्थतो धर्मिणोपेदोपचारस्तद्वारेण स एवाधिधायते धर्मस्तदापमेक
त्वेनैव क्रमः प्रत्यवभासते चित्तस्य द्वे धर्मोः परिदृष्ट्या अपरिदृष्ट्याश्च तत्र प्रत्यायात्मकाः परिदृष्ट्याः वस्तु मात्रात्मका अपरिदृष्ट्यास्ते च सप्तैव भवन्ति अनुमानेन प्रापितवस्तु
मात्रसूत्रावाः निरोधधर्मसंस्कारः परिणामोऽजीवनं चेष्टाशक्तिश्च चित्तस्य धर्मो दर्शनवर्जिता इति १५ १३

तथोक्तं पश्चात्मानसा धर्म्यादागमोऽनुमाने स मा तदिदं कारिकायां संगृह्णाति निरोधेति निरोधः वृत्तीनामसंप्रज्ञातावस्था चित्तस्यागमतः संस्कारशेषमवोनुमान
तः श्वसमधिगम्यते धर्मप्रहरणे न पुराणापुराणे उपलक्ष्यति कुचित्कर्मेति यावत्तत्रापि तज्जनिने पुराणापुराणे एव गृह्यते ते चागमतः सुखदुःखोपभोगदर्शनादानुमातो व
गम्यते संस्कारस्तु एतरेऽनुमीयते एवं त्रिगुणात्वाच्चित्तस्य च त्वेव गुणावत्तमिति प्रतिकारापरिणामो नुमीयते एवं जीवनं प्राणप्रपन्नमेदोऽसंवेदितः चित्तस्य धर्मः श्वास्त्रध्वसा
भ्यामनुमीयते एवं चेतसश्चेष्टाशक्तिव्याप्यामथातैस्ते रेंद्रैः शरीरप्रदेशोर्वासेषु ज्ञेयं सापित्तसंयोगादेवा नुसीयते एवं शक्तिरप्युद्भूतानां सूक्ष्मावस्था चेतसो धर्मो स्थूल
यायो नुभवादेवा नुमीयत इति १३॥

पा. ११.
६४

अमृतः परमापदपरिममालेः संप्रविषयस्तद्वशीकारस्तुचनी विभूतिश्च वक्तव्यतज्जोक्तप्रकारपरिणामत्रयमेव तावत्प्रथमनुपातसकलयोगांगस्य योगिनः संप्रविषयक्षिपतिपन्ननुपत्र
संप्रपस्तत्रैव साक्षात्कारांतत्कथं परिणामत्रयसंप्रमोतीतानागते साक्षात्कारपेदितत आह ते तपरिणामत्रयं साक्षात्त्रियमासांतेषु परिणामेषु नुगतेपे अतीतानागते तद्विषयं ज्ञा
ने संपादयति परिणामत्रया साक्षात्करा मेव तदंतर्भातीतानागतसाक्षात्करात्मकमिति न विषयभेदः संप्रमसाक्षात्कारपरिसर्यः अयमपरः संप्रमसा विषयउक्षिप्यते
शने अत्र वाचकं शाब्दमास्थिमुः प्रथमं तावद्वाग्यापारविषयमाह तत्र वागवाणि द्विपं वर्यां च जकमपल्याने यथा हलवौ ह्यनानिवर्गानामुरः केठः शिरस्तथा जिजा जिहामुने
चदेताश्च नासिकौ चेतानुवेति सावाग्वरीं ह्येव यथा लोकप्रतीतिसिद्धेथर्थवती नवाचकरत्यर्थः ओत्रयापारविषयं निरूपयति चोत्रं पुनर्वाचकं पुनर्वर्तते इदा जस्य वाणि द्विपोभि
द्याति नोपः परिणामिभेदो वर्यात्मातेनाकारेण परिणामे तन्मात्रविषये ननु वाचकविषयमिसर्थः यथा लोकप्रतीतिसिद्धेभ्यो वर्यांभ्यो वाचकं भिन्नतिः पदं पुनर्वाचकं पुनर्वाचकं नुसं
भतो योगिन उपातसर्वसाधनस्य बुभुक्षितार्थप्रातिपत्तये संप्रमसा विषयउपक्षिप्यते परिणामत्रयसंप्रमादतीतानागतज्ञानं धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु संप्रमाद्यो
गितां भवतीतानागतज्ञानधारणाध्यानसमाधिप्रयमेकत्र संप्रमउक्तः तेन परिणामत्रयं साक्षात्त्रियमासांतीतानागतज्ञानंतेषु संपादयति १६ शब्दार्थप्रमया
नामिरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंप्रमासर्वभूतः रूतज्ञाने तत्र वाग्वरीं ह्येवार्थवती ओत्रं च ध्वनिपरिणाममात्रविषये पदं पुनर्वाचकं नुसं हारवुद्धिनिर्माहमि
ति वर्या एकसमया संभावित्वात्परिनुगतात्मानस्ते पदमसंस्पृश्यानुपस्थाप्या विभर्तास्ति रोभता भवेति प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यते १४
हारवुद्धिनिर्माहपथाप्रतीतिसिद्धान्तादान्वर्यां प्रत्येकं गृहीत्वा अनुपथश्चाद्या संहरसेकत्वमापादयति गौरित्येतदेकं पदमिति तत्पापदं ह्येते पद्यमिमाच्यो विवृद्धयो वर्यां कारं पद
प्रवप्रत्येकं गोचर्यं तितथापिन विप्रादं प्रथमे वरमेतु विज्ञाने तदतिविशदमिति नादानुसंहारवुद्धिनिर्माहमुक्तं पस्तुवे जात्यादेकपदानुभवमविज्ञापवर्यां नैव वाचकानातिष्ठ
तेति प्रत्याह वर्यां तितेव वर्यां प्रत्येकं वाच्यविषयो विषमाट्धारत्वागदंतको र्वशिक्षावलंबनं सहेतावाग्वागारविपिठरधारती नतावत्प्रथमः कथ्यः एकस्मादर्थप्र
तीतेरनुयतेः उतती वा द्वितीयादीनामनुवारणप्रसंगो निष्पादितक्रियेकर्मणो विशेषानाधापिनः साधनसमाधनन्यायातिपातात् तस्मात् द्वितीयः परिशिष्यते संभवति ग्ना
वगासंहतानां विषयधारणः एकसमयभावितात् वर्यां नातु वैगपद्यां संभवोतः परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्वायोगात्संभवापिनार्थविषमादहमेकमसंस्पृशतस्तादात्म्येनात
वानुपस्थापयंतः आविर्भतास्ति रोभता अशलाकाकयाः प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यते १४